

BOMBARDEIGS I REFUGIS A L'HOSPITALET (1937-1939)

**Ariadna Ribas Merino
Josep Ribas Vinyals**

**Amb el suport de l'Ajuntament de L'Hospitalet (AMLH -
Arxiu Històric) i de la Generalitat de Catalunya
(Memorial Democràtic)**

L'Hospitalet, novembre 2008

PRESENTACIÓ

Va ser cap a finals de l'any 2007, quan arrel d'haver rebut informació de l'indret on s'hi havia construït uns refugis antiaeris al barri de Sant Josep, que vaig decidir emprendre la recerca sobre la localització d'altres refugis, així com el motiu que en justificava la seva construcció. És a dir, els bombardeigs aeris sobre l'Hospitalet, que a partir de mitjans de l'any 1937 van dur a terme els aliats del bàndol franquista durant la Guerra Civil, especialment l'Aviazione Legionaria italiana, i en menor mesura la Legió Còndor de la Luftwaffe alemanya.

Per a mi, els bombardeigs i l'existència de refugis antiaeris no representava cap sorpresa, atès que a casa meva se'n parlava, tant dels que havien construït sota terra baix el control institucional, com els privats que molta gent excavava al subsòl de casa seva. I fins i tot m'havien explicat que a l'interior d'una de les habitacions de casa, el meu pare hi havia "instal·lat" un refugi a l'estiu de 1938 poc abans de marxar cap al front de l'Ebre, un cop l'havien mobilitzat. No era un cas excepcional, atès que altres persones conegudes havien tingut iniciatives semblants.

També eren prou coneguts, els nombrosos refugis excavats horitzontalment als marges argilosos a la Samontà, als quals durant l'alarma d'atacs aeris hi havia acudit famílies senceres. Uns refugis que, juntament amb companys d'escola havíem visitat més d'un cop, cap a mitjans dels anys cinquanta, i que es prestaven a fantasioses interpretacions. I com després veurem, cap a finals d'aquella dècada, amb les primeres tongades d'immigració van ser ocupats per famílies que no podien accedir a cap altre tipus d'habitatge.

Pel que fa als bombardeigs, ja feia temps que veia que alguna cosa no acabava d'encaixar amb la transmissió oral familiar sobre la guerra i els bombardeigs sobre l'Hospitalet, que era un fet ben viu portes endins a casa meva, però també portes enfora entre els cercles d'amics, tot ultrapassant els silencis imposats pel franquisme.

Però pel que fa als bombardeigs i els refugis, alguna cosa trontollava a partir de l'etapa de la transició. Arrel de la publicació el 1986, de la imprescindible obra d'en Josep M. Solé i Joan Villarroya¹, que vaig llegir per primer cop l'any 1989, així com en articles diversos i altres autors sobre el tema objecte d'aquesta recerca. I em vaig adonar que, sorprenentment l'Hospitalet apareix com la població menys bombardejada de les de l'entorn del municipi de Barcelona, fet que contrastava amb les experiències viscudes pels meus pares i la meva germana gran. De fet tant sols se li atribueix un atac aeri d'una certa magnitud el dia 25 de juliol de 1937, al barri de Collblanc i la Torrassa, que causa 18 morts i un nombre indeterminat de ferits.

Si ho comparem amb els atacs aeris sobre Badalona,² l'altra ciutat amb pes demogràfic i industrial semblant al de l'Hospitalet, amb termes municipals

¹ JOSEP M. SOLÉ I SABATÉ I JOAN VILLARROYA I FONT, *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.

² El 1936 l'Hospitalet tenia 48.540 habitants, Badalona 47.929, Sant Adrià 8.401 i Sta. Coloma 16.670

tangencials amb Barcelona, veurem que aquella ciutat pateix almenys 24 bombardeigs entre el 13 de març de 1937 i el 17 de desembre de 1938, que causen almenys 126 morts. Si a més hi afegim les poblacions pròximes, el Pla del Besòs (Sant Adrià) i Gramenet del Besòs (Santa Coloma), totes dues de menor nombre d'habitants, hi veiem que almenys varen tenir respectivament 10 bombardeigs i 22 morts entre el 18 d'agost de 1937 i el 13 de novembre de 1938, i 5 bombardeigs i 11 morts entre el 13 de març de 1937 i el 1 de novembre de 1938, arribarem a la conclusió que la informació sobre l'Hospitalet no encaixa en el que seria la lògica dels objectius dels atacs feixistes.

També es pot atribuir al fet de la trajectòria dels bombarders que, segons testimonis³, els avions que venien de Mallorca molt sovint entraven entre Castelldefels i la riba dreta del Llobregat, i per la part nord-occidental de l'Hospitalet, a una distància suficient per esquivar les bateries antiaeris de Sant Pere Màrtir, enfilaven la ciutat de Barcelona segons els objectius escollits, i la via de retorn era per la riba esquerra del Besòs. Encara que no sempre era així, i feien també l'entrada des de mar per la banda de llevant.

Però aquests arguments per si sols no justificarien la migradesa d'informació sobre atacs aeris damunt de l'Hospitalet en la bibliografia especialitzada sobre aquesta qüestió. I per descomptat que tampoc pot atribuir-se a una manca de rigor dels autors que han treballat aquest tema. Una de les raons d'aquestes absències poden raure en un dèficit endèmic que ha afectat durant anys la ciutat de l'Hospitalet, consistent en una excessiva dependència de Barcelona. Dependència que pot ser també que el fet que des de fa molts anys la partió entre l'Hospitalet i Barcelona és la Riera Blanca, i que aquesta via fluvial intermitent hagi estat, també des de fa molts anys un carrer urbanitzat, hagi possibilitat un contacte permanent amb Barcelona, molt més fluid i habitual que la barrera fluvial del riu Besòs.⁴

Pel que fa als refugis antiaeris, sembla que passa alguna cosa semblant. Judit Pujadó, la persona que amb tota probabilitat ha treballat amb major rigor i extensió aquesta qüestió, juntament amb els organismes que en tenien cura des d'una òptica institucional, com la Junta de Defensa Passiva de Catalunya i la DECA (Defensa Especial Contra Aeronaus), fa una extensa i detallada relació de refugis arreu de Catalunya, dels quals únicament n'assenyala quatre a l'Hospitalet: Plaça Espanyola 3, Rosselló 70, Mossèn Jaume Busquets 16 i París/Rafael Campalans.⁵

És molt probable que aquests refugis i uns pocs més a l'Hospitalet, fossin els que podien tenir una consideració de refugis antiaeris d'acord amb la tipologia recomanada per les institucions esmentades, i amb el control tècnic dels Bombers de Barcelona. Però de refugis n'hi havia molts més.

³ Segons m'explicà fa alguns anys Manuel Claramunt, que estava al servei d'observació al cim de l'ermita de Sant Ramon, entre Viladecans i Sant Boi, aquesta era la trajectòria habitual dels bombarders italians que venien de Mallorca.

⁴ Per a una informació general d'aquesta època vegeu el capítol El segle XX d'autors diversos a *Història de l'Hospitalet. Una síntesi del passat com a eina de futur*. Ajuntament de l'Hospitalet i Centre d'Estudis de l'Hospitalet- Publicacions de l'Abadia de Montserrat, L'Hospitalet, 1997.

⁵ Vegeu a PUJADÓ, Judit *El llegat subterrani. Els refugis antiaeris de la Guerra Civil*, Ara Llibres, Barcelona, 2008

La intervenció dels Bombers de Barcelona en la majoria dels sinistres originats i derivats dels bombardeigs, pot explicar parcialment les absències d'informació en els atacs de l'Hospitalet, atès que s'ha arribat a la conclusió que quan l'objectiu atacat es tracta d'una indústria estratègica o de guerra, els registres de les intervencions dels bombers són limitades i fins i tot parcialment silenciades. S'ha pogut comprovar en el cas de La Farga, indústria de guerra bombardejada en diverses ocasions, que no apareix en els registres corresponents i en canvi sí que apareixen bombardejats diversos habitatges adjacents dels carrers Barcelona i Girona, molt pròxims a aquesta indústria.

L'objectiu d'aquesta recerca és justament donar a conèixer que a l'Hospitalet hi van haver bombardeigs i víctimes -molt probablement més dels i les que s'han pogut detectar- i conseqüentment molts refugis antiaeris.

JULIOL DE 1936 A L'HOSPITALET: DUES REALITATS QUOTIDIANES?

Malgrat la situació de guerra que s'havia creat a partir del 19 de juliol, les Actes de la Comissió de Govern Permanent dels dies següents a aquella data, sovint reflecteixen una acció municipal que actua com si el conflicte bèl·lic fos quelcom aliè, o molt allunyat, amb algunes excepcions, com el fet que el 22 de juliol, l'alcalde Ramon Frontera, d'ERC i el dirigent del Comitè de Milícies Antifeixistes i membre de la CNT, Josep Xena, acomiaden a la columna "Los Aguiluchos" que marxen a combatre als fronts d'Aragó. Per il·lustrar-ho amb alguns exemples, en l'Acta del 29 de juliol de 1936, presidida per l'Alcalde Ramon Frontera i Bosch, els Consellers Regidors Miquel Romeu i Munmany, Francesc Muntané i Mitjans, Jaume Mateu i Botines i Carles Martí i Feded, acorden, entre d'altres:

... Adjudicació de transport escolar a Castelldefels, al Sr. Santiago Sanfeliu i Prats a la Colònia de Mar a Castelldefels per tot el mes d'agost, en cotxes de 22 places a 37,50 ptes., cotxe de 33 places a 47,50 ptes., cotxe de 37 places per 57,50 ptes.(per viatge)..

...millores de finques urbanes... permisos d'establiments... permisos d'obres... recaptació d'arbitris municipals...oficina de col·locació obrera (Borsa de Treball)...Comitè pro-catalanització de l'Hospitalet... Es dona compte del Conseller de Foment per procedir l'enderroc de l'edifici de l'ex-casa parroquial d'aquesta ciutat que pel seu estat de ruïna, constitueix un perill per la seguretat dels vianants i per altres raons que indica l'Arquitecte Municipal amb el seu informe...

Acta del 19 d'agost de 1936:

...Constituir el Comitè d'Escola Unificada a la nostra ciutat, que estarà integrada pel Sr. Alcalde President del Consell Local de Primer Ensenyament, pel Conseller-Regidor de Cultura, per tres representants de la UGT, per tres representants de la CNT i un representant de l'Ateneu de Cultura...

... S'acorda, vistos els requeriments formulats pel Comitè Local de Milícies Antifeixistes, i l'informe de l'arquitecte municipal, procedir a l'enderroc de l'església i campanar, donat el seu estat actual, que no ofereix cap garantia de conservació...

Acta del 9 de setembre de 1936:

... S'acorda que la Comissió de Govern visiti als milicians d'aquesta ciutat que combaten en els Fronts d'Aragó, per a testimoniar-los-hi l'agraïment de la població per la lluita que sostenen en defensa de la llibertat. S'acorda distribuir la quantitat de 1.300 ptes.als milicians d'aquesta ciutat enrolats en les Columnes Francesc Macià i Lluís Companys...⁶

⁶ Les Columnes Macià i Companys es crearen els primers dies de juliol de 1936 i estaven integrades bàsicament per membres d'ERC i Estat Català. Els seus comandaments militars foren el major Jesús Pérez Salas i el tinent coronel Bosch. Amb la reorganització de l'Exèrcit Popular el 1937 s'integraren a la 132 Brigada Mixta.

Acta del 23 de setembre de 1936:

*...S'acorda concedir una llicència indeterminada a l'Alcalde Sr.En Ramon Frontera per a que pugui atendre les obligacions que el nou càrrec l'imposen. Es nomena Alcalde accidental a Miquel Romeu i Munmany...*⁷

Esborrany de les actes de la Comissió de Govern de 30 de setembre de 1936:
Baix la presidència de l'Alcalde-President accidental Miquel Romeu Munmany i l'assistència dels Consellers Regidors Muntané i Mateu, es fan les propostes per a la constitució del Consell:

Treball	Josep Sánchez Buendia (CNT)
Delegació de Defensa	Lluís Cano Pérez (CNT)
Agricultura	Didac López Rodríguez (CNT)
Cultura	Joan Rius Vila (ERC)
Obres Públiques	Antoni Vives (UGT) ⁸
Serveis Públics	Francesc Piulachs Civera (ERC)
Sanitat	Miquel Romeu (ERC)
Assistència Social	Antoni Carrió Català (UGT)
Economia	Josep Xena Torrent (CNT)
Proveïments	Àngel Beltran Ros (UGT)
Delegat de la Generalitat	Francesc Muntané Mitjans (ERC)

Acta del 6 de novembre de 1936:

S'atorga la nova Alcaldia-Presidència a Francesc Martínez Alves (ERC)

Però la normalitat aparent que reflecteixen aquestes actes contrastava amb el fet que el control real de la vida pública estava en mans del Comitè Local de Milícies Antifeixistes, integrat bàsicament per milicians de la CNT i la FAI, que havien participat en l'assalt de les casernes de Pedralbes el 19 de juliol, i s'havien emparat d'un gran nombre d'armes, amb les que feren front als facciosos revoltats a la Diagonal, al Paral·lel i a les Drassanes.

La manca d'un poder públic amb autoritat real, propicià que no es podés impedir diverses actuacions incontrolades, que suposaren la crema i destrucció d'esglésies i d'edificis parroquials als barris del Centre, Santa Eulàlia i Collblanc i la Torrassa, així com l'assassinat de una cinquantena de persones considerades feixistes o de dretes, entre elles 8 capellans.

Aquesta dualitat amb el domini gairebé absolut de les forces anarco-sindicalistes, tindria a l'Hospitalet una durada fins al febrer de 1937, i posteriorment de forma definitiva després dels fets de maig d'aquell any, en que el control de la vida pública passava a dependre de la majoria d'ERC i PSUC que integrava el Govern de la Generalitat.⁹

⁷ Ramon Frontera fou nomenat Director General de Beneficiència del Govern de la República a Madrid

⁸ Substituit al cap d'uns dies per Josep Piqué Vall (UGT-PSUC) Aquesta llista no deixa de ser un esborrany i tindrà diversos canvis en els pròxims mesos, propiciats per la CNT.

⁹ Pel període que va des de l'adveniment de la República fins als primers mesos de la Guerra Civil a l'Hospitalet vegeu CAMÓS Joan, *L'Hospitalet. La història de tots nosaltres 1930-1936*, Diputació de Barcelona, 1986. Pels fets de maig vegeu SOLÉ SABATÉ Josep M., *La Guerra Civil a Catalunya*. Vol.II, Edicions 62, Barcelona, 2006 i CRUELLES Manuel, *Els fets de Maig. Barcelona 1937*, Ed. Juventut, Barcelona, 1970.

DISCREPÀNCIES SOBRE REFUGIS ANTIAERIS

El primer bombardeig aeri sobre Catalunya sembla que es va produir el 16 de desembre de 1936 a l'Alt Empordà, concretament als voltants de l'estació de Portbou, que no causà víctimes mortals, i anà a càrrec de tres o quatre bombarders italians Caproni. Els bombardeigs anteriors, fets des del mar, no queda prou clar si van produir-se els mesos d'octubre o novembre, ni si els seus protagonistes van ser els creuers "Canarias" i "Almirante Cervera", contra algunes poblacions empordaneses. El que segons sembla que és el primer bombardeig sobre la ciutat de Barcelona, és el del 13 de febrer de 1937, des del creuer italià Eugenio di Savoia. S'encetava una llarga i tràgica experiència de bombardeigs, de guerra total que feia que la rereguarda esdevingués front.¹⁰

És a l'Acta de Govern de 22 de desembre de 1936, que comença a plantejar-se la necessitat de la construcció de refugis antiaeris, a la que el grup anarcosindicalista s'hi oposa.

En la ciudad de Hospitalet de Llobregat, a veinte y dos (sic) de diciembre de mil novecientos treinta y seis, a las dieciocho horas, se reunió la Comisión de Gobierno, bajo la presidencia del Alcalde, Francisco Martínez Alves, y con asistencia de los Consejeros Regidores de Economía, Defensa, Trabajo, Cultura, Obras Públicas, Servicios Públicos y Abastos, compañeros Xena, Cano, Sánchez, Rius, Piqué, Lorca y López Camacho, al objeto de celebrar sesión ordinaria.

Se da cuenta de un comunicado del Sindicato Unico de Trabajadores interesando se desplacen los obreros que trabajan en el derribo de la que fué iglesia para dedicarlos a la construcción de refugios aéreos para garantizar la seguridad de los habitantes de la localidad en un caso de ataque aereo.

El Consejero de Defensa manifiesta que de tener que construirse refugios para la seguridad de los habitantes de las tres barriadas resultaría una obra muy costosa y difícil para dar cabida a toda la población, y como quiera que a su entender el campo es el que ofrece más garantías, cree que no hay necesidad de construir tales refugios.

La presidencia dice que según informes de los técnicos conocedores de estos problemas han manifestado la inutilidad de construir refugios para la eventualidad de un ataque aereo por ser Barcelona y los pueblos colindantes poblaciones completamente indefensas, añadiendo que la mejor defensa está en el campo, donde pueden dirigirse los ciudadanos, y en consecuencia, si los refugios no han de tener eficacia alguna, por lo costosa que ha de resultar su construcción, lo conveniente es prescindir de los mismos, si bien cree que el Consejo de Defensa debería publicar unas instrucciones que tendrían que ser observadas por los habitantes de la población, caso de un ataque aéreo, al mismo tiempo que expusiera los motivos por los cuales se prescinde de la construcción de los mencionados refugios.

El Consejero de Economía cree conveniente facilitar una entrevista entre la junta del Sindicato y los Técnicos dedicados a esta especialidad, para que en vista a las razones que pudieran exponerse para patentizar la inutilidad de los refugios, pudiera aquella convencerse de la ineficacia de los mismos, por lo

¹⁰ SOLÉ J.M. I VILLARROYA J., *Catalunya sota les bombes...* (op.cit. pàgina 10)

que se acuerda requerir a la Junta del Sindicato Unico de Trabajadores de la Ciudad para que designe una Comisión de la misma que acompañada del Consejo de Defensa de este Ayuntamiento, visite a la Comisión Técnica de Obras y Fortificaciones para que en vista de las razones que pudiera alegar sobre la ineficacia de los refugios contra los ataques aéreos en nuestra localidad, pueda ratificarse o desistir de los propósitos que han motivado la comunicación de que ha tenido conocimiento la Comisión de Gobierno.

L'Acta continua amb altres temes de Govern de la ciutat, curiosament redactada en català. És un clar reflex de tota mena de diferències de criteri entre el grup anarcosindicalista dominant al carrer, a través de les Patrulles de Control, i els grups municipals comunistes i republicans,

A la crisi institucional, cal afegir-hi l'assalt per part de militants cenetistes, a les cooperatives El Respeto Mútuo i l'Avenç, amb el rerefons de la crisi de proveïments, agreujada per la creixent població de refugiats. Es posa de manifest dues concepcions enfrontades entre cooperativistes i col·lectivistes.

Aquestes diferències es transformen en una crisi de govern que condueix a la dimissió de l'Alcalde Francesc Martínez i els grups d'ERC i d'UGT.¹¹ De fet és un avenç de la crisi generada arreu de Catalunya, més coneguda com "Els fets de Maig de 1937". El grup de la CNT, assumeix el govern municipal. Així ho reflecteix l'Acta del 12 de gener de 1937:

Reunits el Consell de Defensa i Economia amb representacions de la CNT, per haver assolit la representació totalitària (sic) del mateix, presidida pel company Xena en qualitat d'Alcalde.

En aquesta mateixa Acta es torna a fer referència a les discrepàncies sobre la necessitat de la construcció de refugis antiaeris:

Se da cuenta de un informe del Arquitecto Municipal, los inconvenientes y las dificultades existentes para la construcción de refugios para la defensa de la población civil en caso de ataques aéreos, que somete al Consejo para que, con estos antecedentes acuerde lo que estime más procedente.

El Consejero de Defensa manifiesta que la construcción de refugios antiaéreos, a más del coste de su construcción, muy elevado, son de poca eficacia en nuestra población, y por este motivo entiende que lo procedente es abstenerse de construirlos...El Consejero de Servicios Públicos propone se construyan subterráneos en las casas que por su altura ofrezcan garantías... La presidencia propone, como resolución al dictamen presentado, que de acuerdo con las oficinas de Barcelona se publiquen unos Bandos dando consejos por la población en caso de ataques aéreos, que se acuerda de conformidad.

La crisi institucional, així com l'estira i arronsa del grup anarcosindicalista, s'acabarà amb la negociació entre Josep Xena i Josep Tarradellas, que

¹¹ Per aquest període vegeu de CAMÓS, Joan, *L'Hospitalet... op.cit.* pàg. 177 Notes per a una cronologia de la guerra civil i SANTACANA, Carles, *Victoriosos i derrotats. El Franquisme a l'Hospitalet 1939-1951* pàg. 47 La repressió a la reraguarda

conduirà a que en el Ple Municipal del 9 de febrer, Francesc Martínez i Alves recuperi l'alcaldia i es reincorporin els regidors d'UGT i ERC.¹²

El Govern municipal s'havia anticipat en les mesures preventives. En l'Acta de la Comissió de Govern del 6 d'abril, es fa referència a una visita d'inspecció als refugis:

El Conseller de Defensa, que d'acord amb el Conseller Regidor de Serveis Públics havia girat una visita als refugis que s'están construint a la barriada de Collblanc, els constructors dels quals els hi havien interessat la instal·lació de llum pública, i practicades les gestions oportunes amb la Companyia d'Electricitat, aquesta es disposa a fer-ho, de sol·licitar-ho l'Ajuntament i tenint en compte les observacions fetes pel Conseller Regidor d'Economia, s'acorda que els Consellers Regidors de Serveis Públics, Obres Públiques i Defensa, juntament amb els tècnics municipals girin una visita d'inspecció als refugis que es construeixen, i que a l'ensem estudiïn la instal·lació de la llum elèctrica als mateixos.

La necessitat de la construcció de refugis es fa palesa, atesa la intensificació dels bombardeigs a molts indrets de la rereguarda catalana, i molt especialment a Barcelona i la seva àrea més immediata. El primer bombardeig a l'Hospitalet es produeix el 27 d'abril de 1937, segons que sembla sense cap víctima¹³.

Malgrat l'entesa imposada per Tarradellas des del Govern de la Generalitat, entre les forces anarcosindicalistes i les comunistes i republicanes, el mateix dia 27 d'abril, es produeixen tiroteigs a la ciutat. Tot i que no es produeixen dimissions, el Govern Municipal queda paralitzat. A més de les diferències de criteri entre els dos bàndols, s'hi afegeix una nova crisi de subsistència agreujada per onades massives de refugiats. El tancament dels menjadors populars i la manca de proveïments, ja de per si prou racionats, esdevenen un problema greu.

La crisi pren una altra dimensió, quan el dia 25 d'abril Roldán Cortada, membre del PSUC i Secretari de la Federació de Treballadors Municipals de Barcelona, és assassinat a Molins de Rei. D'aquest fet s'acusa a Lluís Cano de la CNT i de la FAI, i Conseller-Regidor de Defensa de l'Hospitalet.¹⁴

El dia 28 d'abril, un comunicat de la Guàrdia Urbana assenyala que al barri Centre, al carrer Laureà Miró, enfront del carrer Marina, han aixecat una barricada. Tanmateix, al barri de Collblanc, al carrer Martí i Julià, també han fet el mateix. L'endemà, dia 29 d'abril, un altre comunicat diu que al barri de Collblanc, a la confluència de l'Avinguda de Xile i la carretera de Collblanc una part de les llambordes foren aixecades per a fer-hi una barricada. El dia 30 un

¹² Vegeu aquest episodi en síntesi a *Història de l'Hospitalet ...* (op. Cit. Pàg. 177 a 183 capítol La Guerra Civil)

¹³ CAMÓS Joan, *L'Hospitalet...*, op. cit. Pàg. 178 Aquest bombardeig devia ser sense víctimes ni danys materials importants, ja que no figura en els llibres d'intervencions dels Bombers.

¹⁴ Vegeu a *Història de l'Hospitalet...*, op. cit. Pàg. 179 Segons informacions rebudes per internet per descendents d'exiliats anarcosindicalistes de l'Hospitalet, Lluís Cano va ser detingut juntament amb 6 militants més. Jutjats i exculpats pel Tribunal, van ser posats en llibertat el 2 de maig de 1937.

altre comunicat de la mateixa procedència expressa normalitat completa a tota la ciutat. Puntualitza que s'han retirat els sacs de terra en forma de barricada, així com que la brigada d'empedradors tornen a col·locar les llambordes¹⁵

Els Fets de Maig de 1937, que a Barcelona i altres poblacions com Tortosa, Tarragona i Vic tingueren episodis d'enfrontaments armats entre CNT-FAI i POUM d'una banda i UGT-PSUC, ERC i EC de l'altra, durant poc menys d'una setmana, a l'Hospitalet tingueren una dinàmica diferent, limitant-se a l'ocupació temporal de dos locals del PSUC a La Torrassa i a Collblanc, per part de membres de CNT-FAI¹⁶

Però al marge de la poca intensitat dels Fets de Maig a l'Hospitalet, les conseqüències que se'n deriven signifiquen canvis radicals en els afers públics de la ciutat, que a grans trets, suposen una disminució de la capacitat d'intervenció de les forces anarcosindicalistes en la política municipal, la supressió de les Patrulles de Control, i conseqüentment una disminució radical del poder que tenien, que és transferit a les formacions polítiques d'ERC i PSUC, així com l'aparició de forces policíiques de la República, que assumeixen les seves funcions des de la Comissaria d'Ordre Públic.

En l'àmbit de Catalunya, les conseqüències que generen, són un balanç de 280 morts, la pèrdua del poder real dels anarquistes i la desaparició del POUM. La cúpula dirigent de la CNT-FAI, representada per García Oliver, Marianet Vázquez i Abad de Santillán faran esforços per imposar la calma, que no acaben de reeixir. El dia 4 s'anuncia la formació d'un nou Govern de la Generalitat format per ERC, UR (Unió de Rabassaires), PSUC, UGT i CNT. En anar a prendre possessió del càrrec de Conseller sense cartera Antoni Sesé del PSUC, va ser assassinat davant del Sindicat de l'Espectacle de la CNT, al carrer Casp de Barcelona. La CNT va negar la seva intervenció en aquest afer, però va haver d'acceptar la seva exclusió del Govern.

Això significa que l'hegemonia del poder polític i del carrer, passi de forma condicionada a mans del Govern de la Generalitat que, presidit per Lluís Companys, es constitueix de nou amb tres Consellers d'ERC, tres del PSUC, un d'Acció Catalana Republicana, i un de la Unió de Rabassaires. Simultàniament a la il·legalització del POUM, es produeix el fet negatiu de la persecució dels seus dirigents, que tindrà el seu màxim exponent en l'assassinat d'Andreu Nin.¹⁷

També els cossos d'Ordre Públic juguen un paper de major protagonisme en el control del carrer, alhora que això representa el fet inèdit d'una intervenció directa del Govern de la República en la seguretat a Catalunya, de la ma del ministre de Governació Àngel Galarza, que des de València envia 5000 Guàrdies d'Assalt a Barcelona.

¹⁵ Comunicats diaris de la Guàrdia Urbana. AML'H Correspondencia (Caixa 521)

¹⁶ Sobre els Fets de Maig, a més de CRUELLES Manuel, ja citat, és recomanable ORWELL George, *Homenatge a Catalunya*, Ariel, Esplugues, 1969.

¹⁷ A l'Hospitalet arran d'aquesta mort, es canvià el nom del carrer Barcelona, que passà a ser Antoni Sesé. Fins fa pocs anys encara era visible a la paret del desaparegut Garatge Oliveres, al carrer Barcelona amb la cruïlla de la Rambla Just Oliveras.

Això coincidint amb una crisi de govern que significa l'eliminació política de Largo Caballero que presentà la seva dimissió, en bona part per desacord en aquestes intervencions, i amb la dissolució del POUM i l'empresonament de bona part dels seus dirigents.

A grans trets, la nova situació generada és un Govern de la República presidit per Juan Negrín i amb Indalecio Prieto com a ministre de Defensa, ambdós del PSOE, que a l'octubre de 1937 es traslladarà de València a Barcelona, generant-se una situació fins aleshores inèdita, en què el Govern de la Generalitat, tot i conservant nominalment les seves competències, aquestes es veuen limitades per la presència i la intervenció del Govern de la República, molt especialment pel que fa a l'Ordre Públic i a Defensa.

EL PRIMER BOMBARDEIG AMB VÍCTIMES MORTALS

La matinada del 25 juliol de 1937, a les 3,34 hores, trimotors Savoia de l'aviació italiana bombardeja al barri de Collblanc i la Torrassa. És el primer bombardeig sobre l'Hospitalet amb víctimes mortals i diverses persones ferides.¹⁸

Les bombes afecten el centre neuràlgic d'aquesta barriada, amb impactes als voltants dels carrers Montseny, Llobregat, Mas, Progrés i París. Es produeixen 18 víctimes mortals, la relació de les quals és la següent:

Josep Puig Guinovart	36 anys
Rafael Fernández Julià	55
Francesc Pérez Ruiz	35
Anna Sánchez Rodríguez	27
Joan Pérez Martínez	26
Enric Solsona Cabedo	37
Consol Horno Dengra	23
Dídac García Vizcaino	29
Alcaria Pérez Estrada	20
Gregori Bayet Montalbanch	46
Alberto Heredia Amador	6
Vicenta Sánchez Sánchez	28
Dolors Guillamon Bou	30
Macario Carrasco Lozano	20
Josep Camacho García	26
Dolors Cabedo Negre	67
Maria Santamaria Ferrer	38
Primitiva Franco del Pozo	62

La pregunta que ens hem de fer és si aquest bombardeig és aleatori o correspon a una acció premeditada sobre objectius concrets. En aquest darrer cas els objectius hi eren. Ens referim a diversos locals i seus de partits i sindicats de la barriada de Collblanc situats als següents domicilis:

Mas 105 CNT (Construcció), Progrés¹⁹ 76 CNT i FAI, Progrés 43 JSUC, Progrés 90 Socors Roig Internacional, Progrés 87 Joventuts Llibertàries, Progrés 38 Izquierda Republicana, Progrés 54 ERC, Carretera de Collblanc 51 CNT (Mercantil), Carretera de Collblanc 58 UGT, Carretera de Collblanc 3 PSUC i Carretera de Collblanc 56 EC (Estat Català).²⁰

Pel que fa a la composició de les víctimes mortals veiem que 3 son homes en edat de ser mobilitzats, 7 son homes en edat fora de lleves i la resta son 8 dones entre 20 i 67 anys. És bastant probable que els homes i les dones més joves, excepte el nen de 6 anys, estiguessin vinculats a les Joventuts

¹⁸ Degut a l'hora que es produeix l'atac no hi ha constància de quants avions hi participen dels sis o set Savoia que van bombardejar aquest dia els barcelonins barris de Sant Andreu, Poble Sec, Sant Martí i Trinitat, a més de la fàbrica de gas de la Barceloneta, parc de la Ciutadella, Foneria Girona, casernes de Sant Andreu, i estació del Bogatell. ALBERTÍ, *Perill de bombardeig...* op.cit. pàgines 124 i 363

¹⁹ El carrer Progrés, també apareix alternativament amb el nom de carrer 14 d'abril.

²⁰ AML'H. Correspondència. Caixa 521

Llibertàries, atès que el seu local és un dels que pateix els estralls del bombardeig, malgrat l'hora en què es produeix, i així sembla ser quan es fa referència que hi ha mort nou individu ²¹ Un altre del locals destruïts és la "Sala Chevalier", controlada per la CNT.

Segons els Bombers de Barcelona, en el llibre de serveis del diumenge 25 de juliol, en el registre de sortida núm. 417, intervenen al carrer General Moragues 22 que ha estat afectat pel bombardeig. Es tracta d'una casa de planta baixa i 5 pisos, així com una casa de planta baixa i un pis al número 24. Hi participen 18 bombers i hi acudeixen dos Consellers-Regidors, sense especificar els seus noms. De la casa número 22 es retiren 2 morts i del número 24 en retiren 3 i 1 ferit. També Intervenen al carrer Mas números 45 i 46, carrer Progrés números 67,75,81,82,69,77,76,74 i 85.

En el registre de sortida núm. 419, intervenen al carrer Mas 45 i 46, cases de planta baixa i tres pisos. Carrer Progrés 67,69,74,75,76,81,82 i 85. D'entre la runa es retiren 5 morts.

La mateixa dotació de bombers, i al mateix dia, intervenen a l'altre extrem de Barcelona, al pont de Gramenet del Besòs, on s'havia produït un bombardeig.

En els registres de sortida núms. 425,426,427 i 434 intervenen en tasques de desenrunament als carrers Llobregat, París i Maristany (Montseny?).

A més dels 10 morts, cal suposar que la resta fins a 18, van trobar la mort al carrer, o posteriorment a causa de ferides. ²²

Inocencio Salmerón explica: *Cayeron cuatro bombas. La primera se coló por la alcantarilla del pasaje Xipre ocasionando un gran estruendo. La segunda en Salvador Seguí nº 36, provocando el derribo de la fachada en el que perecieron dos personas. La tercera vino a caer en el cruce de las calles París-Llobregat. Un vecino del nº 5 de la calle París, en cuanto sonaron las sirenas anunciando el peligro de un ataque aéreo, salió apresuradamente del domicilio con su mujer y el hijo de seis años. Corrían hacia las "bòbiles" en busca de mayor seguridad cuando coincidieron en el punto donde impactó la bomba. La mujer murió rodeando con sus brazos a la criatura.*

Con mayor suerte, la familia Fabregat-Gil, domiciliada en París 27, vivieron una experiencia parecida. Cuando el cabeza de familia advirtió la necesidad de abandonar la vivienda, Maria, la hija, se resistía. Al salir a la calle se produjo la explosión; notó que algo le golpeaba derribándola, mientras caían cascotes. Uno de ellos le golpeó el pie y esto le impedía levantarse. Fué atendida en el dispensario de la Cruz Roja donde reinaba cierta confusión. Al regresar a casa, advirtieron que el reloj de pared se había parado a las cuatro y dos minutos.

El mateix Inocencio Salmeron explica que el nombre de morts va ser de 12 i el de ferits 40, que no es corresponen amb els 18 admesos per la majoria de

²¹ ALBERTÍ Santiago i Elisenda, *Perill de bombardeig. Barcelona sota les bombes (1936-1939)* pàg. 124

²² AMB Expedients d'Intervenció Tècnica de Salvament dels Bombers de Barcelona. Llibre 68 Caixa 48247

fonts.²³ En una conversa informal m'explica que en aquest bombardeig es van rebentar les canonades de conducció de l'aigua, la qual baixava amb força pels carrers Montseny i Mas, fins arribar al Torrent Gornal on hi havia diversos hortets. Els que els conreaven, van veure una possibilitat per a regar les seves hortalisses, improvisant una petita resclosa que van utilitzar durant el temps que l'aigua va quedar estancada.

²³ Segons Inocencio Salmerón a la revista PROGRÈS núm 121 tardor, any 2000.

DUES ALTERNATIVES ENFRONTADES: CNT I FAI HAN DE CEDIR.

El mateix 25 de juliol la Federació Local de Sindicats d'Indústria de la CNT de l'Hospitalet, amb un escrit adreçat a l'Ajuntament es manifesta de la següent manera:

Minoría de la CNT, al Municipio.

*Compañero Alcalde-Presidente del Municipio
Ciudad*

Salud.

Esta minoría ha recibido, en el día de hoy, un comunicado de la Federación Local de Sindicatos de Industria, en el cual pone en nuestro conocimiento que el Sindicato de la Industria de Espectáculos Públicos de esta localidad pone a disposición de esta minoría el importe total de la recaudación de todos los cines de Hospitalet en el día de hoy para que los destine a socorro de las víctimas del criminal bombardeo fascista de esta madrugada.

La minoría de la CNT, con la seguridad de interpretar el anhelo de todos sus afiliados y del pueblo en general, eleva a esa presidencia su sentimiento por las víctimas de la saña fascista, al mismo tiempo que, a su vez, pone a disposición de nuestro Consistorio, el importe íntegro de la recaudación de todos los espectáculos que tengan lugar hoy en nuestra localidad, a cuyo efecto será anunciado al público para que éste acuda a prestar su solidaridad en estas horas de profundo dolor para nuestra localidad.

Pone también en vuestro conocimiento que el Sindicato de la Industria de Espectáculos Públicos, se pone incondicionalmente a disposición del pueblo para celebrar cuantos festivales benéficos sean necesarios para mitigar el dolor y las necesidades que han comportado a Hospitalet las incursiones nocturnas de los aviones fascistas.

No hay que decir cómo esta minoría cooperará entusiásticamente en toda obra que tenga por finalidad el mitigar la tragedia que en estos momentos nos une a todos.

*Con saludos cordiales, queda vuestro y de la causa,
Por la Minoría Municipal de la CNT
El Secretario ²⁴*

Malgrat la disposició que reflecteix aquest escrit, a l'Acta del 30 de juliol es posen de manifest les diferències de criteri pel tractament donat al bombardeig del dia 25 :

El Conseller-Regidor de Proveïments ²⁵ pregunta a càrrec de qui han d'anar els bons subministrats a la Creu Roja de la ciutat, i destinats a atenció dels ferits amb motiu del bombardeig del diumenge passat, pregunta de la qual el

²⁴ Escrit signat per Josep Abella i Pérez Conseller Regidor de la CNT. AML'H. Correspondència. Caixa 521.

²⁵ Ginés Alonso de UGT-PSUC

substitut del Conseller d'Economia diu que no hi havia hagut (sic) necessitat de formular si s'hagués reunit la Comissió designada en la reunió del diumenge passat per atendre els damnificats pel bombardeig, la qual a més de recaptar fons destinats primordialment a l'auxili de les víctimes, hauria pogut esmerçar les seves activitats en aixecar la moral del poble, que s'hauria traduït en beneficis que podrien fer-se extensius a l'assistència passiva dels ciutadans.

El Conseller-Regidor d'Obres Públiques²⁶ diu que hi ha dos problemes completament distints, el d'atendre els perjudicats pel bombardeig, i el d'auxiliar a les Comissions que entenen en la construcció de refugis, explicant a continuació les gestions que ell ha realitzat per a documentar-se d'aquests assumptes i de les visites girades als diferents refugis que es construeixen a la localitat, que mereixen l'atenció especial de la Comissió de Govern, amb caràcter particular, no oficial, diumenge, a les onze del matí, acordant-se de conformitat.

S'acorda que la Comissió Pro-damnificats pel bombardeig es faci interinament càrrec dels vals expedits pel Conseller-Regidor de Proveïments a favor de la Creu Roja, per atendre als damnificats per aquell.

Com es pot observar, el grup anarcosindicalista es manté crític i alhora a la defensiva, però ja no es troba en situació d'imposar els seus criteris. En la mateixa Acta es constitueix la Junta Local de Defensa Passiva i es tramita l'acord a l'Honorable Sr. President de la Generalitat de Catalunya. També es fa referència a que es rep per part de la Generalitat un subsidi de 9.548 ptes. Amb destinació als refugiats de guerra.²⁷

Com es pot veure els grups municipals d'ERC i UGT-PSUC esdevenen hegemònics, i s'imposen els seus criteris en diverses actuacions de l'Ajuntament, entre les quals la construcció de refugis. Altra cosa serà, la capacitat material i tècnica per a fer-los. Sabem que alguns refugis es construeixen amb la col·laboració econòmica dels veïns, tal com consta en un rebut setmanal de 3 pessetes corresponent al refugi dels carrers Salvador Seguí i París.²⁸

Paral·lelament al perill que suposen els bombardeigs tant per la població civil, com per les indústries estratègiques de la ciutat, s'ha de fer front a una creixent crisi del proveïment de productes alimentaris de primera necessitat, com la llet, el pa, la carn, el sucre, i fins i tot les verdures i els farratges, que arribaran a enfrontaments entre l'Agrícola Col·lectiva dels pagesos, amb la Col·lectiva dels vaquers, alhora que es produeixen robatoris constants als camps de conreu.²⁹

²⁶ Josep Piqué de UGT-PSUC

²⁷ La Junta de Defensa Passiva de Catalunya es constitueix el juny de 1937.

²⁸ En aquest rebut apareix com encarregat de la recaptació Pedro Zamora, que fou president de la Unió Ciclista i Joan Gendre que regentava un comerç i taller de bicicletes.

²⁹ En relació a la crisi de proveïments vegeu a CAMÓS, Joan, *L'Hospitalet...* (op. cit) pàg. 178 cronologia... i per tot el període d'economia de guerra, incloses les col·lectivitzacions a l'Hospitalet, vegeu SANTACANA, Carles *Poder local i canvi socioeconòmic: L'Hospitalet de Llobregat (1936-1939)*, a IDENTITAS Revista del Museu de l'Hospitalet. Tardor 1987, nº 0

Contrastant amb els criteris manifestats pel grup municipal de la CNT el desembre de 1936, el 18 d'agost de 1937 l'Alcalde Francesc Martínez, en qualitat a més, de president de la Junta Municipal Agrària, fa publicar el següent Ban:

FAIG SABER:

Que són moltes les famílies que per evitar els perills del bombardeig es recullen al camp, encara que aquest estigui plantat, ocasionant perjudicis considerables a l'economia, que podrien evitar-se, si a l'acollir-se en el mateix, hi posessin la cura necessària, que evités la destrucció de les plantacions existents en el mateix.

Com sigui que els danys que ço ocasiona són mantes vegades voluntaris, aquesta Alcaldia interessa dels seus conciutadans que al cercar acolliment al camp, ho facin en els llocs que menys perjudicis han de causar, i que a l'ensems posin el màxim d'interès per a reduir-los.

Aquesta Alcaldia espera que la cultura i ciutadania del nostre poble farà que sigui atès aquest prec, evitant l'adopció d'altres solucions menys adequades al moment.

L'Hospitalet de Llobregat, 18 d'agost del 1937

*Francesc Martínez*³⁰

És del tot evident que aquest ban té una doble intenció: d'una banda evitar que la ciutadania vagi als camps de la Marina o a la Samontà amb el pretext de no patir els estralls dels bombardeigs, atès que els conreus no eren objectius habituals de l'aviació feixista, però que al mateix temps pogués comportar que es produessin petits furtis, o no tant petits, de verdures i hortalisses, que multiplicats per les nombroses persones que hi acudeixen, puguin esdevenir un greu perjudici per la distribució regulada i racionada d'aliments de primera necessitat. I de l'altra banda posar de manifest que el perill de bombardeig és una realitat, que ja ha esdevingut quotidiana, alhora que la ciutat no compta amb una xarxa suficient de refugis, ni amb la disponibilitat econòmica ni humana per a fer-la realitat.

L'Acta del 3 de setembre de 1937, posa de manifest aquestes mancances:

... Dóna compte també el Conseller-Regidor d'Obres Públiques de que els materials facilitats als que construeixen refugis importen fins a l'actualitat unes 14.000 pessetes, i com sia que aquesta quantitat té la seva importància, i per altra part es continua demanant els subministres de més materials, demana se li informi del que té (sic) que fer, contestant-li la Presidència que el procedent fora suspendre en el successiu el total dels subministres amb destí als refugis fins i tant la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, comuniqui que es farà càrrec d'aquestes atencions, o bé indiqui a càrrec de quina Caixa han de fer-se efectives, que aprova de conformitat.

De la realitat i l'assiduitat dels bombardeigs sobre l'Hospitalet se'n fa ressò el següent escrit tramés a l'Alcalde, amb l'encapçalament imprès pel Sindicato de Industria del Espectáculo. Hospitalet. CNT – AIT. Calle Llobregat 4, Teléfono 35416, de data 21 d'octubre de 1937, amb el següent text:

³⁰ SANTACANA, Carles, *Poder local i canvi socioeconòmic...* (op. cit.) pàg. 27

*Al ciutadà Alcalde
Ciutat*

Donades les actuals circumstàncies en que els bombardeigs de l'aviació feixista es succeeixen continuament, aquest Consell Econòmic de la Indústria de l'Espectacle Públic de la nostra localitat ha decidit implantar una nova modalitat en el horari de les sessions de cinema, per tal d'aconseguir una compensació a les pèrdues que ens originen els actuals moments, consistents en més d'un cinquanta per cent de disminució en la recaudació normal.

A tal efecte, doncs, a partir de la present setmana l'horari de les sessions del diumenge serà de dos quarts d'onze del matí a dos quarts de dotze de la vetlla, en sessió continua. Per a comunicar aquesta decisió al públic seran fixats uns cartells anunciadors, els quals han estat prèviament reintegrats amb la pòlissa corresponent lliurada per Arbitris.

El que ens plau comunicar-vos per al vostre coneixement i efectes conseqüents.

L' escrit no porta cap signatura, i en el seu lloc hi ha estampat un segell de cautxú de forma circular amb la llegenda Sindicato de la Industria del Espectaculo Público. Hospitalet, CNT AIT.³¹

El 23 de desembre de 1937 el grup municipal d'ERC es renova en la seva totalitat, el que comporta, segons els pactes vigents, que el nou alcalde és en Rafael Domingo i Recio, d'aquesta formació política.

Durant aquest temps a totes les crisis i les penúries de proveïments s'hi afegeix la restricció del fluid elèctric, que origina un seguit de petits incendis domèstics a causa d'accidents provocats per llums de petroli o de gasolina i d'espelmes, fets que apareixen constantment en els registres de sortides dels Bombers de Barcelona.

³¹ AML'H. Correspondència. Caixa 521

LA JUNTA DE DEFENSA PASSIVA DE L'HOSPITALET

La constitució de la Junta Local de Defensa Passiva de l'Hospitalet, és aprovada a finals del mes de juliol, i així consta en l'Acta de la Comissió de Govern del 30 de juliol de 1937. A mitjans d'agost, s'adreça des de l'Ajuntament la següent convocatòria:

Amb l'objecte de constituir la Junta de Defensa Passiva local, de conformitat amb el Decret de la Presidència de la Generalitat de Catalunya, de 11 del corrent, sou pregat a designar un representant d'aquesta organització per a formar part de la mateixa, pregant-vos que el nomenat es personi en aquesta Casa Consistorial el dia 24 del corrent, a les 12 del matí, per a procedir a la constitució de la Junta esmentada i presa de possessió dels designats.

L'Hospitalet, 19 d'agost de 1937

L'Alcalde-President

*Francesc Martínez i Alves*³²

La convocatòria va adreçada a: Sindicat Únic (Federació local de Sindicats d'Indústria), President d'Esquerra Republicana de Catalunya, Sindicat de la U.G.T., Sr. Cap d'Ordre Públic, Sr. Ramon Puig Gairalt. Arquitecte Municipal i Sr. Santiago Prats. Metge Municipal.

Des de la seu de CNT i FAI de la Rambla F. Ascaso 32 i 34 (telèfon 56 i 57) la Federació Local de Sindicatos de Industria de Hospitalet s'adreça a l'Alcalde amb aquests termes:

Ciudadano Alcalde de Hospitalet

Salud: En reunión de esta FEDERACIÓN LOCAL celebrada el día 24 del que cursa, visto vuestro comunicado del día 19 corriente, os comunicamos ha sido designado para integrar la JUNTA DE DEFENSA PASIVA el compañero Vicente Gil Mata.

Asimismo os hacemos saber, de acuerdo con vuestro comunicado del 20 del corriente, que el mismo compañero Vicente Gil Mata, ha sido designado para constituir, en representación de la Minoría de esa organización la COMISIÓN DE OBRAS PÚBLICAS.

Aprovechamos la oportunidad para saludaros fraternalmente, por la local.

*Signat : F. Xena i D. López*³³

La constitució de la Junta de Defensa Passiva a la ciutat representa també assumir un seguit de normes necessàries per tal de minimitzar l'efecte dels bombardeigs. En aquest sentit es publica les següents normes:

En aquestes circumstàncies la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, s'adreça a les Juntes locals en aquests termes:

³² AML'H. Correspondència. Caixa 521bis

³³ AML'H. Correspondència. Capsa 521

La Junta de Defensa Passiva de Catalunya ordena a tots els ciutadans l'adopció de les mesures següents d'aquesta nota:

Primera.- Així que es faci de nit, s'evitarà que transllueixi a l'exterior (via pública, patis o celoberts), cap llum de l'interior de les estances; per tant, caldrà tancar totes les portes, balcons i porteries que puguin comunicar-hi.

Segona.- Tots els establiments públics – bars, cafès, restaurants, etc.- mantindran l'enllumenat exterior completament tancat, i procuraran d'evitar, a més, per mitjà de portes o cortines, la visibilitat de llurs interiors.

Tercera.- Tots els vehicles de tracció mecànica circularan amb els llums de creuament o de ciutat, i prescindiran en absolut dels llums llargs.

Les autoritats competents tindran cura de l'estricta compliment d'aquestes disposicions.

Els contraventors seran severament sancionats.

Barcelona 14 de novembre de 1937

La Junta de Defensa Passiva de Catalunya. ³⁴

Segons les referències que es fan en l'Acta de la Comissió de Govern del 12 de novembre, la Junta local es consolida, alhora que es reprenen les subvencions per a la construcció de refugis:

La Junta de Defensa Passiva necessita un local per a habilitar-lo per a Oficines, i demana al Conseller-Regidor d'Economia que el faciliti, d'ésser possible, ademés que la Junta de Defensa Passiva Regional (sic) ha concedit ja la quantitat de 25.000 pessetes per a esmerçar en les obres de construcció de refugis.

En l'Acta del 17 de desembre de 1937, sessió presidida per l'Alcalde Accidental Antoni Carrió i Català (PSUC), es torna a fer referència a aquesta qüestió:

S'acorda notificar a la Junta local de Defensa Passiva que procedeixi a fer-se càrrec del refugi existent a Collblanc, prop de la Plaça Espanyola, i a l'acabament del mateix, per quant la seva situació reuneix condicions especials per aquesta finalitat

La Junta de Defensa Passiva, tot i estar constituïda des de mitjans d'agost, a finals d'aquell any 1937, encara no té una seu fixe, que és reclamada.

La realitat és que cada cop es necessita d'un major esforç econòmic que el migrat pressupost de l'Ajuntament no pot abastar, atesa la diversificació de necessitats de primer ordre que cal atendre. Com a mesura pal·liativa, en l'Acta de la Comissió de Govern del 25 de febrer de 1938 es pot veure:

Es dona compte d'un comunicat de la Junta de Defensa Passiva interessant la creació d'un segell de 0,10 ptes. Per a adherir a tots els documents de l'Ajuntament, amb la finalitat de recaptar cabals per a atendre problemes d'aquella Junta, del qual la Comissió de Govern en resta assabentada.

L'edició del segell proposat es duu a terme, amb un disseny acurat, en el qual hi ha una representació gràfica del gratacels de Collblanc obra de l'arquitecte

³⁴ ALBERTÍ *Perill de bombardeig...* op.cit. pàg. 106

Puig Gairalt, així com una bomba d'aviació proporcionalment desmesurada en relació al gratacels, destacant al·legòricament el seu poder destructiu.

Cap a mitjans d'any l'Institut Català de Defensa Passiva prepara un curs de capacitat, que s'ha de suspendre per manca d'assistència en diversos districtes de Barcelona, al contrari de l'Hospitalet, que té una resposta massiva. Aquesta notícia contrasta amb el contingut de l'Acta de la Comissió de Govern del 26 d'agost de 1938, presidida per l'Alcalde Vicenç Fort Sancho:

El Conseller-Regidor de Cultura i Sanitat (Carrió) demana que se li doni compte del rendiment produït per l'arbitri creat per la construcció de refugis, així com de l'aplicació donada al producte obtingut per l'esmentat arbitri. La Presidència, sens perjudici de les explicacions que pugui donar-li la Junta de Defensa Passiva, manifesta que el producte de l'arbitri esmentat ha sigut destinat, en part, a la liquidació de deutes.

No s'ha pogut esbrinar si aquests deutes tenien relació o no amb les despeses de construcció de refugis, o d'altres activitats de la Defensa Passiva. En tot cas indiquen clarament una feblesa de les finances de l'Ajuntament, en un període molt crític en relació a l'evolució de la guerra, negativa per Catalunya i la República.

Però a més de les penúries econòmiques i de proveïments, a mitjans de l'any 1938 apareix una altra preocupació creixent: les contínues mobilitzacions de lleves per atendre les adversitats que s'estan donant als diferents fronts de combat, el que comporta la desatenció en la construcció de refugis, així com la producció industrial i agrícola. El 24 d'octubre de 1938 la Junta Local de Defensa Passiva ho posa en coneixement de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya.³⁵

La Junta local de Defensa Passiva, no es rendeix, i en la sessió que celebra el 30 de novembre de 1938 acorda prendre el següent acord:

*Sol·licitar de l'Ajuntament, tingui a bé ordenar a totes les empreses, els cotxes de les quals han sigut legalitzats per mediació del mateix, posin a disposició d'aquesta Junta llurs camions a fi de que aquesta pugui fer ús de cada un d'ells un dia al mes a l'objecte de transportar els materials per la construcció de refugis, pregant-los a més, que els usuaris d'aquests camions, es personin a la Secretaria de la Junta Local de Defensa Passiva, a fi i efecte de senyalar els dies en que es podrà disposar dels esmentats cotxes.
El que us comunico pel vostre coneixement.*

*L'Hospitalet, 30 de novembre del 1938*³⁶

³⁵ SOLÉ J.M. i VILLARROYA J. *Catalunya sota...* op.cit. pàg. 205

³⁶ AML'H. Correspondència. Caixa 521

1938: UN ANY CRUCIAL PEL DESENLLAÇ DE LA GUERRA

En aquestes dates, i mol especialment a partir dels primers mesos de 1938 els regidors de tots els grups es renoven amb freqüència, especialment amb motiu de les incorporacions de lleves a l'Exèrcit Popular, per atendre les necessitats de mobilització per tal de reforçar els nous fronts de guerra, atesa l'ofensiva de les forces franquistes, que havien trencat les posicions republicanes dels fronts d'Aragó.

A l'Hospitalet, com arreu de Catalunya es mobilitza als reservistes i a les lleves de nois de 17 i 18 anys, les conegudes com lleves del biberó. L'avenç de les tropes franquistes del general Yagüe han aconseguit arribar a Catalunya superant la barrera dels rius, Cinca i Segre a finals de març, i ocupar Lleida a principis d'abril. El front de guerra ja es troba a Catalunya, i s'estabilitza al Segrià, a la Noguera i als Pallars durant prop de nou mesos.³⁷ Les centrals elèctriques dels embassaments de Camarasa, Terradets i Talarn, cauen en poder de les tropes franquistes i passen a controlar la producció elèctrica que anava destinada a Barcelona i a la resta del territori català de la República.

La nostra ciutat es veu sotmesa a restriccions encara més dràstiques del fluid elèctric, que afecta a tota la ciutadania, tant pel que fa al consum domèstic, fins i tot en hores nocturnes, i molt especialment a la producció de bens de primera necessitat, així com a les indústries estratègiques i de guerra, que han de recórrer a l'ús de sistemes alternatius. També afecta als espectacles, especialment als cinemes i teatres, una de les escasses possibilitats d'esbarjo de l'època.

A l'Hospitalet hi havia dues estacions transformadores, avui encara existents, la de la carretera de Collblanc, prop de Can Rigal, i la de la Ronda de la Torrassa. Aquestes instal·lacions són bombardejades en diverses ocasions. La senyora Aurora Agustina, m'explica:

Quan va arribar la guerra jo era molt petita, tenia tres anys, però tinc un record molt viu de la barriada, i molt especialment dels bombardeigs, que anaven dirigits a la "fàbrica de la llum", és a dir l'estació transformadora que encara avui existeix a la carretera de Collblanc, que era un objectiu estratègic.

*Bombardejaven molt sovint, tan de nit com de dia, i algun cop ho feien diverses vegades en el mateix dia... Aquí prop, a la barriada de les Botes o del Boter, que era la que es trobava més prop de la fàbrica de la llum hi havia uns forats a terra que eren fets per les bombes que es desviaven de l'objectiu. Quan va acabar la guerra, encara van ser-hi força temps...*³⁸

En l'Acta de la Comissió de Govern del 21 de gener de 1938, hi consta el següent acord, que pot explicar en bona part les escasses referències sobre els bombardeigs i les seves conseqüències a l'Hospitalet, així com els diversos

³⁷ Per aquesta ofensiva vegeu de GALITÓ, GIMENO, PITA i TARRAGONA, *Les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya (abril-desembre del 1938)*, Pagès Editors, Lleida, 2006

³⁸ Entrevista feta per l'autor a Aurora Agustina i Garcia el 10.07.2008.

recursos de protecció, que els mitjans de comunicació d'àmbit supra-local, principalment la premsa barcelonina, no recullen.

Traspàs dels Bombers a l'Ajuntament de Barcelona, dipositant 25.000 ptes. En qualitat de dipòsit, amb càrrec al qual l'Ajuntament de Barcelona farà efectives les quantitats que corresponien satisfer els propietaris per la prestació del servei d'incendis, sense perjudici que l'Ajuntament d'aquesta ciutat, com a taxa imposada pel mateix pel nodriment del seu pressupost, percebeixi aquell import dels propietaris afectats, i amb la condició de que l'Ajuntament de Barcelona absorbeixi tot el personal que integra la plantilla de bombers d'aquesta ciutat i a l'enans li presti el servei d'incendis que sigui necessari, quan es reclami llur utilització, acordant-se de conformitat.

De fet, els serveis propis dels bombers ja els feien els Bombers de Barcelona, ja que els Bombers de l'Hospitalet comptaven amb una plantilla molt reduïda i escàs material, malgrat que el traspàs de competències comporta la continuïtat dels mateixos, destacats a la Ciutat.

El dia 11 de març, la Comissió de Govern acorda:

... autoritzar a Joan Costa Cots, Dipositari de Cabals Municipals, per a que en nom i representació d'aquest Ajuntament percebeixin de la Generalitat de Catalunya la quantitat de 10.000 pessetes per concepte d'ajut als refugiats, facultant-lo així mateixa per a que subscrigui els documents a l'efecte necessaris.

A l'escassetat d'articles de primera necessitat, cal afegir-hi el problema permanent i creixent de refugiats provinents de zones devastades per la seva proximitat als fronts de guerra. Però les necessitats abasten tots els àmbits de la vida quotidiana, que van des dels materials de construcció per la reparació dels habitatges i altres edificis fins a la gasolina de les ambulàncies, o les comunicacions telefòniques.³⁹

La situació és cada cop més crítica. A més de l'escassetat de queviures i altres articles de primera necessitat, de la manca de combustible, de les restriccions del corrent elèctric, hi ha un flux permanent de refugiats, que obliga a l'Ajuntament a facilitar llibretes de racionament únicament a aquells que s'han inscrit en el cens de refugiats i poden demostrar allotjament a la ciutat.

A principis de juny, es produeix una nova mobilització de lleves que inclou nous "biberons", homes que s'aproximen als quaranta anys, i fins i tot aquells, generalment funcionaris, que per la seva condició havien pogut eludir la seva mobilització. L'objectiu no és altra que la gran ofensiva que el Govern de la República prepara, amb la intenció de desviar tropes franquistes de la tenalla de Madrid, de capgirar l'ofensiva als fronts del Segre i la Noguera Pallaresa, i recuperar el contacte per terra amb València.

³⁹ PUJADÓ Judit, a *El llogat subterrani...* (op. cit) pàg. 150 assenyala que la DECA informava que no podria donar l'avís d'alarma telefònica a un seguit de localitats, entre elles l'Hospitalet.

Aquesta gran operació ofensiva és la Batalla de l'Ebre. El 25 de juliol de 1938 l'Exèrcit de l'Est ⁴⁰ comandat per Hernández Sarabia, creua l'Ebre per diferents indrets utilitzant barques, ponts, passarel·les i altres ginys. L'atac agafa per sorpresa a les tropes franquistes, que s'han de replegar, mentre les tropes republicanes avancen en un front de prop de 500 quilòmetres quadrats, aconseguint arribar a les portes de Gandesa i prenent posicions a les serralades de Pàndols, Cavalls i la Fatarella.

Malgrat els èxits inicials de l'exèrcit republicà, Franco reacciona i inicia la contra-ofensiva, amb l'ajuda de gran quantitat d'artilleria, aviació i tropes disciplinades i amb moral de victòria. Entre aquestes tropes s'hi compta una divisió del Corpo di Truppe Volontario, amb tancs i artilleria pròpia. També compta amb l'aviació legionària italiana i amb la de la Legió Còndor.

Les tropes republicanes pateixen un desgast constant, que els obligarà finalment a replegar-se i a passar novament l'Ebre, ara en retirada, el 16 de novembre. El cost humà d'aquestes operacions és d'entre 75.000 i 80.000 baixes, de les quals entre 10.000 i 12.000 morts de l'exèrcit republicà, i d'unes 65.000 baixes amb 6.500 morts de l'exèrcit franquista.

⁴⁰ La creació del Ejército del Este, és un reflexe de la intenció subjacent, per part del Govern de la República d'eliminar tota referència que signifiqués aproximació a la identitat catalana. Un exemple molt significatiu va ser la dissolució del Regiment Pirinenc número 1 de Catalunya format els primers mesos de la guerra per voluntaris provinents de la majoria de formacions polítiques catalanes, que després dels fets de maig de 1937 fou integrat a altres unitats, especialment al Batallón de Montaña Pirenaico.

L'HOSPITALET CIUTAT BOMBARDEJADA

Com ja s'ha fet referència, sembla que el primer bombardeig a la ciutat es produeix el **27 d'abril de 1937**, del qual hi han poques notícies, el que porta a suposar que no va causar víctimes ni danys materials, atès que no apareix en les llistes de bombardeigs.

Però també és habitual que els atacs aeris dirigits a determinats objectius estratègics, els quals interessa no publicitar amb la finalitat de preservar el màxim possible la seva ubicació i la seva activitat, estiguin protegits i amb ocultació de dades, fins i tot en els registres de les sortides dels bombers. Aquest pot ser el cas d'una intervenció dels bombers de Barcelona el **16 d'abril de 1937**, que en l'expedient corresponent es redacta així:

Incendi. Barriada de Pubilla Casas. L'Hospitalet

Es demana auxili per telèfon a les 20h. 49'

Servei entre 20,52 i 21,47. Queda retén de guàrdia.

Nom i lloc de l'immoble: Indústries de guerra

Immoble: Barraques. Destí: Polvorí

Extinció: mànegues de 70m/m

Informe tècnic: Es cremen dues barraques destinades a magatzem de pólvora, i en les quals no n'hi havia, i es salvaren les restants on, segons digueren, hi havia gran quantitat de bombes.

Per no haver-hi aigua, fou precis enviar a buscar el tanc de la Caserna Central.

⁴¹

Una anàlisi de la redacció dels bombers ens diu que es tracta d'Indústries de guerra, polvorí i magatzem de bombes. De fet es tracta de la Indústria de guerra **Amanecer**, o Número 8, dedicada a la fabricació de coets d'il·luminació i de senyals així com de bombes, a la **barriada de la Pubilla Casas**.

En un comunicat de la Guàrdia Urbana del districte de Provençana (actual Santa Eulàlia) signat pel guàrdia Joaquim Bartralot, assenyala que el **22 de juny de 1937 a la barriada de Can Pi**, Manuel González de 28 anys, Mercè Nadal de 23 anys i Marià Franco de 33 anys, han estat curats de ferides de pronòstic reservat, fetes per explosió d'una bomba al sitial d'un escombriaire.⁴²

En relació al bombardeig del **25 de juliol de 1937**, al qual ja s'hi ha fet referència a bastament en el capítol *El primer bombardeig amb víctimes mortals*, Josep M. Solé i Joan Villarroja, hi han trobat una cita literària de Marià Manent en la seva obra *El vel de Maia* (1974). Tot i que la data la situa el 23 de juliol a més de lleugeres inexactituds, la resta es basa en els fets quan escriu: *Diuen que aquesta matinada, des de Sant Marçal s'ha sentit clarament un bombardeig cap a Barcelona o cap a la costa. El senyor Batalla ens confirma que dos vaixells de guerra i quatre trimotors han bombardejat la Foneria Girona, l'Hispano Suissa i l'Hospitalet...*⁴³

⁴¹ AMB Expedients d'intervenció tècnica dels Bombers de Barcelona. Llibre 65, Caixa 48247, 1937. Jordi Ramos Ruiz, es refereix a la fàbrica Amanecer en la memòria *Estat de la qüestió sobre els refugis antiaeris de la Guerra Civil a l'Hospitalet de Llobregat*, març de 2008.

⁴² AML'H. Correspondència. Caixa 521.

⁴³ SOLE, J.M. i VILLARROJA J. *Catalunya sota...* op. cit. Pàg. 182

Al pati de la casa situada al carrer Mas 92, en una data indeterminada, Josefa Soler deia que hi havia caigut una bomba que no va esclatar, i va ser desactivada i recollida per especialistes militars.⁴⁴

El 15 d'octubre de 1937 a la barriada de Can Pi, a la carretera del Prat Vermell, els bombers recullen a uns camps de cultiu, els trossos de dos cadàvers que han patit molt directament l'impacte d'una bomba. L'acta dels bombers especifica que les causes han estat un bombardeig aeri, i els cadàvers s'els emporta Sanitat de Guerra. És més que probable que aquest sigui el bombardeig que es produeix el dia 14, cap a les 19,20h. Per part de tres trimotors Savoia S.79, que malgrat ser parcialment rebutjats per les bateries antiaèries llencen algunes bombes a l'atzar.⁴⁵

L'any 1938 els bombardeigs aeris s'intensifiquen en quantitat i en capacitat destructiva. Els Savoia Marchetti S.79 *Sparviero* dels *falchi delle Baleari* comencen a usar-se en incursions nocturnes, cosa inèdita fins aleshores, atès que l'Aviazione Legionaria reservava aquest tipus d'atac als Savoia Marchetti S.81 *Pipistrello*. La primera incursió es produeix la nit de cap d'any, a tall de prova, per part del general Giuseppe Valle del ministeri de l'Aire italià, que amb la tripulació completa d'un S.81 surt de la base aèria de Guindonia a Itàlia, amb una càrrega lleugera de 800 kg. de bombes, que llencen a la zona del port de Barcelona, i retornen al punt de partida, fent un trajecte entre anada i tornada de 2000 km. Aquesta experiència servirà per incrementar els atacs nocturns des de Mallorca amb els S.79, a més dels S.81, que fins aleshores eren els que feien els vols de nit.⁴⁶

El dia 11 de gener de 1938, a la barriada de Can Pi, durant un bombardeig en bona part frustrat per la defensa antiaèria, així com pels Xatos⁴⁷ republicans de la base del Prat, al no aconseguir els seus objectius llencen la seva càrrega de bombes al barri barceloní de Sant Andreu i a Can Tunis. Malgrat la improvisació, l'atac és especialment cruent, provocant 22 morts i 22 ferits.⁴⁸

Pel que fa a la nostra ciutat, aquest atac afectà a la Carretera de Can Tunis, al camp de futbol Santiveri. L'informe dels bombers ens diu: *A l'arribar al lloc del sinistre procedirem a desenrutar la barraca doncs digueren que hi havia persones enterrades. La barraca estava propera al camp de futbol i foren extrets un home i una dona morts que foren dipositats a l'ambulància de la Creu Roja.* El bombardeig també afectà amb un incendi un transformador d'una fàbrica propera.

El dia 21 de gener de 1938, de matinada hi ha alarma de bombardeig, que afecta al sector de Can Tunis, l'Hospitalet i el Prat. Llencen diverses bombes mentre actuen les bateries antiaèries, probablement les de Montjuïc. Segons un

⁴⁴ Mercé Olivares Soler explica aquest fet recollit de la seva mare, sense poder donar una data concreta.

⁴⁵ AMB. Bombers de Barcelona. Llibre 70 Caixa 48249 i ALBERTÍ, *Perill de...* op.cit. pàg. 143

⁴⁶ Sobre la incursió de prova del general Valle amb un Savoia S.79 vegeu el relat, basat en les mateixes fonts a SOLÉ J.M. i VILLARROYA J., *Catalunya sota...* op. cit. Pàgines 52 i 53 i a ALBERTÍ, *Perill de...* op. cit. pàg. 165

⁴⁷ Avions de caça biplans de fabricació soviètica Polikarpov I-15. Armats amb 4 metralladores de 7,6 mm

⁴⁸ ALBERTÍ, *Perill de bombardeig...* op. cit. Pàg. 170

comunicat de la *Inspección de Investigación y Vigilancia de Hospitalet del (sic) Llobregat, sobre los desperfectos causados por la aviación facciosa en su incursión a les 5 horas del día 21*

Aquest bombardeig afecta als barris del **Centre**, **barriada Muntanya** (actual Sant Josep) i **Provençana**. Als carrers Castillejos i Migdia hi cauen 3 bombes, que afecten als patis posteriors d'una tintoreria col·lectivitzada i d'una fàbrica de paper, propietat de Gustau Gili i als patis del carrer Sauri números 52, 53 i 56, així com una altra bomba cau al rec de la Fabregada. A la bòbila Goyta de la riera del cementiri hi cauen quatre bombes que causen diversos danys materials, i finalment al barri de Provençana (Santa Eulàlia) hi cauen disset bombes, la majoria als camps situats entre la casa Gardinein i La Farinera. Una de les bombes, que no fa explosió, cau darrera de la masia Ca l'Agustina. En aquest cas es munta un servei de vigilància mentre s'avisava al Parc d'Artilleria per tal que procedeixi a la seva desactivació. En tot aquest atac no hi han hagut danys personals.⁴⁹

L'endemà dia **22 de gener** es produeix un nou atac, cap a les 5 de la matinada, que es rebutja per l'eficàcia de les bateries antiaèries de Sant Pere Màrtir i del Carmel. Algunes bombes cauen a l'**Hospitalet** i al Prat, encara que la majoria ho fan al mar.⁵⁰

El **30 de gener**, un cop més a la **barriada de Can Pi**, concretament a l'estació de mercaderies del Morrot, es produeix un bombardeig que afecta a tres vagons carregats de greixos, provocant un incendi. Hi acudeixen els bombers del destacament de l'Hospitalet i els de la caserna de l'Exposició. Es produeix un mort que retira el Servei Sanitari.⁵¹

Aquest bombardeig és molt probablement la torna dels dos que es produeixen aquest mateix dia a Barcelona, per part de diversos Savoia S.79, que afecten greument a la Barceloneta, a l'Eixample, al casc antic, i a la plaça de Sant Felip Neri, on hi moren 20 nens refugiats.⁵² Un balanç de víctimes possibles, encara que controvertit, assenyalà 153 morts i 108 ferits.⁵³

Referent a la barriada de Can Pi, que era on hi havia la majoria d'establiments d'escombriaires de la ciutat, cal dir que era força poblada. Era també la bariada més pròxima a la part més sud-oriental de la Marina, que tenia els seus límits entre la Farola i la riba esquerra del Llobregat. Estava poblada de nombroses masies que conreaven verdures, fruites i cereals, i malgrat haver-se segregat de l'Hospitalet amb motiu del projecte de Port Franc, i annexionat a Barcelona, els seus estadans compartien les seves relacions de mercat amb l'Hospitalet i amb Barcelona.

Aquesta part de la Marina, per llevant era pròxima al barri de Port, Can Tunis i els dipòsits de combustibles de la CAMPSA, així com l'estació del Morrot, existent encara actualment – en bona part dins del terme de l'Hospitalet – amb la mateixa funció de classificació de mercaderies per ferrocarril, Aquestes

⁴⁹ Informe del 21 de gener de 1938 de la Inspección de Investigación y Vigilancia, de la Comissaria General d'Ordre Públic de l'Hospitalet. AML'H. Correspondència. Caixa 522

⁵⁰ ALBERTÍ *Perill de bombardeig...* op.cit. pàg. 173

⁵¹ AMB. Bombers de Barcelona. Llibre 74. Caixa 48250

⁵² SOLÉ J.M. i VILLARROYA *Catalunya sota...* op. cit. Pàg.57

⁵³ ALBERTÍ, S. i E. *Perill de bombardeig...* op. cit. Pàg. 180

condicions feien que aquella zona fos bombardejada en nombroses ocasions, i molt especialment a finals de 1938 i fins el 24 de gener de 1939.

La senyora Maria Dolors Coma, es refereix a aquesta zona en la seva experiència amb els bombardeigs. Ella és barcelonina i vivia al barri de Sant Gervasi durant la guerra. Com la immensa majoria de ciutadans i ciutadanes la seva família pateix les conseqüències de l'escassetat d'aliments, que estrictament racionats, no arriben a satisfer els àpats habituals de qualsevol persona. I menys a les persones corpulentes i acostumades a menjar amb certa abundància, com era el cas del seu pare.

En aquestes circumstàncies és habitual que algunes persones es desplacin a poblacions o indrets amb producció agrícola i ramadera, on hi tenen parents o coneguts per tal d'obtenir queviures, generalment fruites, verdures i gra, i de forma més escadussera alguna bèstia de corral. També és una realitat el fet que molt sovint els camps són assaltats i malmesos.

En el cas de l'Hospitalet, ja a l'agost de 1936 s'inicien converses entre els sindicalistes de la CNT i els propietaris i arrendataris agrícoles per trobar una solució per tal d'evitar els robatoris. El resultat condueix a la constitució de l'Agrícola Col·lectiva, que té com a característica el fet que la producció és mixta. És a dir una bona part és canalitzada als mercats controlats, i l'altra part es comercialitzada pels propis pagesos.

En el cas de la Maria Dolors Coma, que aleshores era una nena, explica que anava sovint amb el seu pare a una masia de la Marina on els propietaris eren amics seus. Per desplaçar-s'hi prenien el tramvia que des del port tenia el final a Can Tunis. Des d'aquell indret havien de caminar seguint un dels diverses camins de carro, en direcció a la Farola i seguir fins al marge esquerra del Llobregat, per arribar a la darrera masia, de la que no recorda el seu nom. Recorda que es deien Lluïsa Bordes i Joan Lluc.⁵⁴ En força ocasions es troben amb bombardeigs. En una d'aquestes visites, al final del tramvia de Can Tunis molt aprop dels dipòsits de la CAMPSA, hi ha un atac tant sobtat que no els dona temps d'aixoplugar-se a un proper refugi, havent d'estirar-se a terra. La Maria Dolors explica que estava de cara enlaire i veia com les bombes anaven baixant. Sortosament no els passà res.

A la matinada del **5 de març** hi ha alarmes de bombardeig sobre Barcelona amb diverses incursions d'un grup de trimotors Savoia S.81, que es veuen amenaçats per les bateries antiaèries. En la darrera incursió, cap a les 5 de la matinada, es dirigeixen al terme de l'Hospitalet on hi llencen 6 bombes.⁵⁵

L'endemà 6 de març, hi ha atacs aeris als barris del Centre, de Provençana i la Torrassa.

A les 5,30 de la matinada, cauen diverses bombes al carrer Antoni Sesé (c. Barcelona), concretament als números 135 i 137 que han de ser evacuades, havent-se produït diversos ferits. Al lloc dels fets hi acudeix el Conseller-Regidor de Governació.⁵⁶ Les bombes, que sense cap mena de dubte van

⁵⁴ Segons el mapa de les masies de l'Hospitalet editat pel Museu d'Història de la Ciutat el desembre de 1980, la masia hauria de ser Ca l'Anguilaire.

⁵⁵ ALBERTI, S. i E. *Perill de bombardeig...* op. cit. Pàg. 194

⁵⁶ AMB. Bombers de Barcelona. Llibre 74. Caixa 48251

adreçades a la Farga⁵⁷ (Altos Hornos de Catalunya) que és indústria de guerra, fan estralls al seu voltant, i també destrueixen una casa del carrer Girona número 11.

Al **barri de Provençana**, les bombes cauen a una fàbrica de teixits del carrer Salvadors, **Can Gras**. Una de les bombes, que és incendiària, provoca un incendi, que és sufocat pels bombers. No hi ha víctimes, atès que era diumenge.

Altres bombes cauen a **La Torrassa**, al carrer **Xic de les Barraquetes** (Torrent Gornal), i al carrer **14 d'abril núm.22** (Progrés)

Els dies **16,17 i 18 de març de 1938** es produeixen a Barcelona els bombardeigs amb més capacitat destructiva i que causen més nombre de víctimes. En un espai de temps que no passa de les quaranta-una hores. Barcelona suporta dotze bombardeigs, en els que hi participen entre tres i sis trimotors Savoia S.81 i S.79

El tràgic balanç és de 48 edificis destruïts i 71 edificis malmesos. Cal destacar el bombardeig conegut com el del Coliseum, que a més dels objectius civils, alcança, casualment i indirectament, un camió militar carregat de trilita, que multiplica en escriu els efectes destructius.

Dades comunicades a la premsa per l'Alcalde de Barcelona, Hilari Salvador, assenyalen la xifra de 875 morts (512 homes, 245 dones i 118 infants). Així com uns 1.500 ferits atesos en centres hospitalaris, molts dels quals no sobreviuen, pel que poden arribar als 1000 morts.

L'Hospitalet no és aliè a aquests atacs. Els dies **17 i 18 de març** es produeixen bombardeigs a la nostra ciutat. Els del dia **17** afecten als barris de **Provençana**, **la Torrassa** i **la barriada de Ceravalls-Les Planes**. Els autors d'aquests atacs son part dels sis Savoia S.81 *pipistrelli delle Baleari*, que havien bombardejat a Barcelona.

Els de **Provençana**, afecten als baixos del carrer Pi i Margall nº 40, a la fàbrica de Can Gras i a una masia. A la **Torrassa** cau una bomba al carrer Albereda 18, i en el darrer atac a una casa del carrer **Ceravalls** nº 1. No es tenen notícies de víctimes mortals.⁵⁸

El **18 de març** els atacs es concentren al barri de **Provençana**, i van a càrrec de tres Savoia S.79. Els objectius son l'estació transformadora de la Torrassa, i Can Trinxet, fàbrica de teixits, al carrer Pi i Margall. Es produeix un incendi a l'interior de la fàbrica que és apagat pels mateixos obrers.⁵⁹

El **7 de juny** nous bombardeigs al barri de **Provençana**. Aquest cop a Can Pareto (Auxiliar Tèxtil Algodonera I.C.), al carrer Fermín Galan 60. L'atac es produeix a les 23,15 hores. Segons els bombers exploten 2 bombes, una de les quals enderroca part de la fàbrica i es produeix un incendi. Per apagar el foc instal·len una bomba per extreure aigua del Canal de la Infanta.⁶⁰ Aquest bombardeig és, amb molta probabilitat, obra d'un nombre indeterminat de

⁵⁷ AMB. Bombers de Barcelona. Llibre 74 Caixa 48251

⁵⁸ AML'H. Petició de permisos d'obres 1937-1938 Caixa 3305

⁵⁹ AMB. Bombers de Barcelona Caixa 48251, llibre 75

⁶⁰ AMB. Bombers de Barcelona Caixa 48251, llibre 77

Savoia S.81, que havien iniciat l'atac a la zona del port, del Poble Sec i Montjuïc, essent escomesos per les bateries antiaèries.⁶¹

La direcció de Can Pareto – Auxiliar Textil Algodonera Indústria Col·lectivitzada, amb data 14 de juny de 1938, adreça un ofici a l'Alcalde Rafael Domingo Recio, amb el següent text resumit::

Informe de sinistre ocorregut el dia 7 de juny de 1938 a les 11,15h.de la nit, havent-se declarat alarma per bombardeig a la fàbrica del carrer Fermín Galán 60.

En un curt espai de temps es van sentir dues fortes explosions seguides d'enderrocaments i incendis de singular importància, resultant grans desperfectes en les edificacions, maquinària, instal·lacions, mercaderies i primeres matèries.

Assenyala que els desperfectes i les pèrdues de mercaderies estan ressenyades en pòlisses d'assegurances (Catalana d'Accidents i Incendis, La Catalana, Compagnie d'Assurances Générales, Unión Española i la Urbana.

Total pèrdues: 5.181.200 pessetes.⁶²

Diversos testimonis parlen dels senyals d'avís del perill de bombardeig, transmès amb les sirenes d'alarma. La senyora Aurora Agustina, de la barriada de la Granota, em parla de ... *la sirena que avisava que venien els avions... tot i que no sabia des d'on es donava l'alarma ...no ho sé del cert. Però sembla que podia ser des de la fàbrica del Fum d'Estampa, o de la Tecla Sala...*

Referent a les alarmes de bombardeig, hem trobat la següent nota:

L'Ajuntament amb data 29 de març de 1938 es fa càrrec d'una sirena Motor Century ½ H.P. nº 82.006, volts 110/220 – Ampers 5,4/27, 2.900 revolucions Deg/50, procedent de la casa Sederes Vilumara Col·lectivitzades, la qual es destina a avisar als ciutadans de la localitat en casos d'alarma, comprometent-se a la mateixa a conservar-la en bon estat i reintegrar-la a l'empresa mencionada una vegada desapareguts els motius que han fet necessari el seu desplaçament.

L'Hospitalet 29 de març de 1938

L'Alcalde, Vicenç Fort Sancho⁶³

El 17 d'agost, en una curta nota de premsa del diari Front, òrgan del PSUC i portaveu de la UGT, de Girona, s'hi afirma el següent: *En la madrugada última fueron bombardeados por la aviación extranjera Hospitalet y Mataró.*

No s'ha trobat cap referència fiable d'aquest atac, tot i que, per raons de seguretat i de confidencialitat, com ja s'ha fet avinent, alguns bombardeigs eren silenciats. La referència que tenim més pròxima és que el 17 d'agost a les deu del matí, hi ha una alerta preventiva a Barcelona, per atacs pròxims a la ciutat.

⁶¹ ALBERTÍ, S. i E. *Perill de bombardeig...* op. Cit. Pàg. 261

⁶² AML'H. Correspondència. Caixa 523

⁶³ id. id. id.

⁶⁴ També J.M. Solé i J. Villarroya esmenten un bombardeig sobre l'Hospitalet el 16 d'agost. ⁶⁵

Referit al **19 de gener de 1939**, un comunicat de la *Inspección de Investigación y Vigilancia de Hospitalet. Relación de Servicios practicados el día 20 de enero de 1939* diu: *Cuenta al Juzgado Local de las lesiones sufridas por Juan Mata Miralles al ser alcanzado por un casco de metralla el 19 del actual a las 12 horas y minutos*

Hospitalet 21 de Enero de 1939. El Comisario Jefe, Juan García Hernández ⁶⁶
És evident que la parquedat i l'ambigüitat del comunicat, condueix a pensar que no hi ha cap intenció de publicitar els fets.

Aquest atac és molt probable que correspongui a l'iniciat a un quart de nou del matí del **dia 19** per un grup de Savoia S.79 amb llançament de bombes sobre el port, iniciant immediatament una dispersió cap al nord oest, descarregant la resta de bombes sobre l'**Hospitalet**, quan son interceptats i perseguits per una esquadrilla de caces Mosca de la base del Prat, un dels quals és abatut.

La intensitat dels bombardeigs sobre Barcelona i el seu entorn metropolità en els dies que van precedir a l'ocupació de l'Hospitalet i Barcelona és especialment cruenta. Només la Legió Còndor, efectua 40 atacs aeris sobre Barcelona entre el 21 i 26 de gener.

En aquells dies previs a l'ocupació de Barcelona, el paper més important dels bombardeigs és gairebé exclusiu de la Legió Còndor. El **dia 21** destaca un bombardeig portat a terme per tres Junkers Ju-87 *Stuka*. Aquest mateix dia 5 Heinkel He-111 llencen 10.000 kgs. de bombes. En aquestes dates l'Aviació Legionària Italiana només efectua tres bombardeigs els dies 22, 23 i 24, dels que no hi ha notícia que afectin a l'Hospitalet. ⁶⁷

El darrer bombardeig aeri sobre Barcelona, es produeix el dia 24, entre la 1,30 de la matinada fins a les 22,15 de la nit, a càrrec de diversos bombarders Heinkel He-111 de la Legió Còndor alemanya. Tot i que no s'ha trobat cap referència que ho confirmi, és possible que alguna bomba sigui llençada a l'Hospitalet per la intensitat dels bombardeigs i perquè en bona part afecten a la zona del port, de Can Tunis, i el Morrot, pròxim a la barriada de Can Pi.

⁶⁴ ALBERTÍ S, i E. *Perill de bombardeig...* pàg. 282

⁶⁵ *Catalunya sota...* op.cit. pàg.249

⁶⁶ AML'H. Correspondència. Caixa 523

⁶⁷ Extret de VILLARROYA, Joan *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*
Biblioteca Serra d'Or. Public. Abadía de Montserrat, 2001

Expedients municipals de peticions d'ajudes per reparació de danys a habitatges a causa de bombardeigs. Any 1938

Número expedient	Nom. Edat i lloc de naixement	Data de petició	Adreça i barri	Motiu de l'ajuda	Data del bombardeig	Resolució de l'Ajuntament
10176	Antoni Gavilà. 43 anys Dènia (País Valencià)	15.03.1938	Arts i Oficis 53 bxs. Centre	Reparar desperfectes per poder-hi habitar	21.01.1938	Reparar teulada. Els vidres Quan hi hagin existències
10181	Vicenç Ferreres	19.03.1938	Sauri 52 1er.2ª Centre	Desperfectes diversos	21.01.1938	Es repararan quan hi hagin existències de materials
10177	Pasqual Roig 37 anys L'Hospitalet	15.03.1938	Arts i Oficis 46 bxs Centre	Reparar desperfectes, fusteria i pintura	21.01.1938	Reparar de paleta, fusteria i pintura
10178	Josep Bachs 55 anys Barcelona	15.03.1938	Antoni Sesé 137 bx Centre	Reparar desperfectes a la teulada	06.03.1938	Reparar teulada i embans. Els vidres quan hi hagi existències
10179	Pere Martí 70 anys Juncosa	15.03.1938	Girona 11 bxs. Centre	Reparar teulada, portes i finestres	06.03.1938	Reparar teulada, portes i Finestres i canals de desguaç.
10187	Enric Miralles 44 anys Bocairent (País Valencià)	21.03.1938	14 d'abril 22 bxs Col·li Blanc-La Torrassa	Desperfecte a la teulada	06.03.1938	Es repararà finestres i clarraboia quan hi hagin els materials
10182	Indústries Balart Col·lectivitzades	16.03.1938	Xic de les Barraquetes 7 La Torrassa	Reparar pisos superiors amb habitatges	06.03.1938	Que ho facin a compte dels lloguers. Els vidres que utilitzin els de la fàbrica
10180	José García 49 anys Múrcia	15.03.1938	Antoni Sesé 137 bxs Centre	Reparacions diverses i vidres	06.03.1938	Es faran les reparacions. Els vidres quan hi hagin existències
10183	Carles Martí 37 anys Barcelona	18.03.1938	Pi i Margall 40 bxs Provençana	Reparar fusteria, finestres i vidres	17.03.1938	Per danys de poca importància ho ha de reparar ell mateix
10184	Francisco Santiago	30.03.1938	Albereda 18 bxs La Torrassa	Que per higiene treguin els gossos morts del solar	17.03.1938	Que es compleixi
10185	Margarida Gas Pons	28.03.1938	Pi i Margall 107 (masia) Provençana	Desperfectes de les bombes sobre Can Gras	17.03.1938	Que es compleixi
10194	Josep Sancho Aparicio	30.03.1938	Ceravalls 1 Ceravalls-Les Planes	Enderroc d'embans, portes, vidres i terrat	17.03.1938	Que es repari quan hi hagin existències de materials

La Junta de Defensa Passiva difón instruccions a la població, a través de diversos mitjans, per tal de reduir el màxim possible els efectes directes i indirectes dels bombardeigs. Pel que fa als danys més habituals, hi ha el trencament de vidres, el trencament de teules, esquerdes en els envans i desencaix de les portes, entre d'altres.

El govern municipal estableix un protocol per la reparació d'aquests desperfectes, amb l'objectiu de fer habitables les cases sinistrades. Aquest protocol segueix uns tràmits administratius força complicats:

Els afectats han de presentar al registre municipal una instància de sol·licitud, detallant les dades personals, domicili i detall dels danys causats. El segon pas és una providència del Conseller-Regidor d'Obres Públiques, que la passa a l'Arquitecte Municipal, que amb una diligència, acusa rebut de la recepció. Posteriorment, l'Arquitecte fa un informe, que és retornat al Conseller-Regidor d'Obres Públiques, que previ dictàmen, ho proposa a la Comissió de Govern. Aquest dictàmen pot ser negatiu, pot ser que aprovi reparar una part dels danys, o pot ser que ho aprovi en llur totalitat. Però en la majoria de les dues darreres opcions, acaba indicant *en espera de circumstàncies més favorables, quan hi hagi els materials que falten*. El darrer pas és un escrit adreçat a la persona sol·licitant, on li és comunicat l'acord pres.

Davant d'aquests entrebancs administratius, no és estrany que les sol·licituds d'ajuda per a les reparacions dels efectes indirectes dels bombardeigs siguin poques. Al mateix temps veiem que l'escassetat de materials afecta a tots els casos, i de manera especial als vidres. És probablement per aquests motius que no es registrin més peticions d'ajuds.

LA COMPLEXITAT DELS REFUGIS ANTIAERIS

Ja hem vist en capítols anteriors les discrepàncies i desavinences en relació a la necessitat o no de la construcció de refugis. Va ser finalment la duresa i la intensitat dels atacs aeris que va aproximar posicions entre els partidaris i els detractors, fins al punt que al barri on s'hi han més refugis de tipus convecional, és a Collblanc i la Torrassa. Un barri on s'hi localitza un clar predomini anarcosindicalista, inicialment contraris a la seva construcció. No cal dir que el bombardeig del 25 de juliol de 1937, segurament que va fer inclinar la balança dels detractors cap a la necessitat de protegir-se de les bombes.

Abans de continuar, però, he de manifestar algunes percepcions personals. Ha estat difícil trobar testimonis vius que, després de setanta anys, expliquin les seves experiències en els bombardeigs. Però encara ha estat més difícil trobar testimonis que parlin dels refugis. És com si la transmissió oral s'estronques, no se ben be per quina raó. Pot ser, perquè els refugis eren una conseqüència subsidiària dels bombardeigs?

Durant bastants anys, des de la meua infantesa, el meu vincle amb els refugis era el relat dels meus pares i de la meua germana i germà més grans que jo, i sobre el "refugi" fet a una habitació de casa amb dues calaixeres, uns taulons i un parell de matalassos, que probablement no hauria resistit l'impacte d'una bomba de 20 kilos, o de menys. Així com els refugis excavats a la Samontà, dels que ja n'he fet referència a la introducció. No en sabia gran cosa dels refugis més enllà de la referència familiar, ni m'els imaginava amb la seva complexa diversitat.

El fet que els primers mesos de l'any 1939 els refugis fossin colgats, cegant els seus accessos, per ordre de les noves autoritats franquistes, tot plegat en un climax de silencis imposats, de ben segur que va contribuir al seu oblit.

La Junta de Defensa Passiva de Catalunya estableix una classificació de refugis, que responen a algunes de les diverses tipologies tal com: Refugis de tipus claveguera. Refugis de galeria de mina. Refugis aprofitant i reforçant soterranis. Refugis a places i carrers. Refugis en túnels de ferrocarril i metro.

Aquests darrers, en el cas de Barcelona són un recurs utilitzat massivament, atesa la xarxa d'estacions del metro Transversal, del Gran Metro, del tren de Sarrià... Però a l'Hospitalet, l'única estació de metro, l'actual Santa Eulàlia, era una estació semicoberta i per tant, no tenia condicions protectores.

Una incògnita sense resoldre és el paper que s'atorga l'Ajuntament en la construcció de refugis a la ciutat. Se sap que hi presta un assessorament tècnic, com es veurà tot seguit, però no hi ha constància de responsabilitat directa en la seva construcció. Si que s'ha trobat referències clares de grups de veïns organitzats, que en alguns casos han optat pels models institucionals. D'altra banda, aquests veïns no sempre actuen per acord espontani, ans al contrari, ho fan baix la tutela de sindicats o partits. En tenim una mostra en un escrit que ERC del districte 1er. (Centre) adreça a l'Ajuntament, sense data concreta, el qual es reproduïx conservant les errades ortogràfiques. És probable que correspongui a finals de 1937.

Casal d'Esquerra Republicana de Catalunya del districte primer. Rossend Arús 59. Teléfon 133.

Ajuntament de l'Hospitalet.

Aquest Casal d'Esquerra esta construin uns Refugis pels Ciutadans i Socis d'aquesta mateixa representan un gasto exsesiu l'esmentades obres espera que aquesta Ajuntament es dignará prestar els eu ajut amb tot lo que sigui possible, esperant que aixis serem atessos quedant a les vostres ordres pel bé de la causa que tots defensem,

El President (Signat Francesc Guillén) ⁶⁸

Del que hi ha constància és de la capacitat d'intervenció que hi tenen els Bombers de Barcelona, en el control i manteniment dels refugis, com es pot observat en aquest ofici que la Junta de Defensa Passiva de la ciutat adreça a l'Alcalde:

Per trobar-se inundats amb motiu d'haver-se infiltrat gran quantitat d'aigua, vàris (sic) refugis actualment en construcció, d'aquesta localitat, situats en els carrers Cotonat i Monte, Llanza nº 35, i Salvador Seguí nº 7; aquesta Junta, sol·licita d'aquest Ajuntament, tingui a bé interessar de l'Ajuntament de Barcelona, a fi de que procedeixia donar les ordres oportunes prop del Cos de Bombers de la mateixa, per tal de que facilitin els materials necessaris per extreure (sic) l'aigua que s'ha infiltrat en els esmentats refugis i poguer ésser utilitzats aquests, en cas de bombardeig.

L'Hospitalet, 12 d'octubre del 1938

El President (signatura il·legible) ⁶⁹

A l'Hospitalet es poden distingir algunes tipologies de refugis, que no responen sempre als models teòrics de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, per be que també se'n construeixen seguint els seus criteris. D'aquests darrers s'ha trobat quatre referències en forma de plànols, que es descriuen tot seguit.⁷⁰

PROJECTE DE TRINXERES PER ELS EFECTES DE BOMBARDEIG (INDIRECTES) Escala 1.50 mtes. (secció) i 1:100 (planta). De línia trencada, amb un sol accés per uns graons.

L'Enginyer i Arquitecte Municipal. Octubre de 1937.

No assenyala cap emplaçament. No es tenen notícies de la seva construcció.

AJUNTAMENT DE L'HOSPITALET. JUNTA DE DEFENSA PASSIVA

Detalls per la construcció de refugis. L'Hospitalet, Agost de 1937.

Tipo d'un refugi Doblé. 250 mts² Capacitat 500 persones. Planta escala 1:500 mts. Seccions escala 1:50 mts.

Assenyala de forma il·lustrada l'entrada del refugi, amb volta de maó, coberta d'una piràmide de sacs de sorra i capa de terra.

El refugi te una forma irregular de T, i abasta dos carrers hipotètics, amb dues galeries de 1,50m. d'amplada per 2,20m. d'alçada, a 10 m. de profunditat.

⁶⁸ AML'H. Correspondència. Caixa 521

⁶⁹ AML'H. Correspondència. Caixa 523

⁷⁰ AML'H. Plànols de refugis 1937

PROJECTE DE REFUGI EN CONSTRUCCIÓ EN EL CARRER DE LLANZA (sic) L'Hospitalet de Llobregat

És l'únic dels projectes dels quals es té coneixement de la seva construcció i el seu emplaçament.

Te una forma rectangular, sense un dels costats, en els quals les galeries laterals corresponen als carrers Pujós i París, i la galeria que enllaça les altres dues és al carrer Llançà.

S'hi senyalen tres pous de ventilació i una zona amb una farmaciola d'urgències.

PROJECTE DE REFUGI SISTEMA RUTH per l'Hospitalet de Llobregat.

No indica escala, ni mides.

En planta i en secció, en un espai de forma rectangular, hi apareixen dues entrades a cadascun dels extrems, amb escales de 33 graons. Hi ha un passadís a un dels costats del rectangle al qual hi comuniquen cinc galeries laterals, amb respiradors fins a la superfície.

Resistència màxima 300 Kg. i cabuda màxima 1000 persones.

El projecte inclou un mapa mut de la ciutat a escala 1:20.000, on únicament s'indica per escrit els tres barris de Collblanc, Provençana i Centre, i les barriades de Valeta, Faus i Pubilla Cases, així com els dos vials extrems de la Carretera de Collblanc i Carretera del Mig. També hi consten les vies fèrries M.S.A. Martorell, M.S.A. Vilanova ⁷¹ i també la dels Ferrocarrils Catalans.

Amb la llegenda "Pla d'emplaçament-situació dels refugis", assenyala uns espais en negre, que suposadament corresponen a uns hipotètics projectes de refugis.

La meua percepció és que únicament una petita part d'aquests refugis arriben a construir-se total o parcialment.

Aquesta és una possible interpretació:

Barri Centre: (incloent-hi Sant Josep): Francesc Layret (Roselles), part posterior de l'Ajuntament, Rossend Arús-Francesc Layret. Francesc Layret-Carrilet. **Riera de les Fonts (Riera de la Creu)-Plaça de la República (Repartidor)**, Plaça de l'Estació M.S.A.-Rambla Ascaso. **Matacavalls** (actual Avinguda Vilafranca)

Barri Provençana: Pi i Margall (Santa Eulàlia)-Lluís Romero Merino (Av.Metro), Mercat-Fermín Galan (Pareto)

Barri Collblanc i la Torrassa: Carretera de Collblanc-Torrent Gornal (aprop del cementiri de Sants), **Occident -Martí Julià.** ⁷²

La tipologia d'aquests refugis lògicament hem de creure que es construeixen seguint els criteris del sistema Ruth, encara que no s'ha pogut confirmar.

Com hem vist en els projectes de refugis dissenyats pels arquitectes de l'Ajuntament, no tots tenen la mateixa capacitat de neutralització de bombes de

⁷¹ M.S.A. correspon a Madrid-Saragossa- Alacant, els antecessors de RENFE.

⁷² Els senyalats en negreta corresponen amb els que es té coneixement de la seva existència.

300 quilos. Pel que fa als refugis de trinxera, s'indica que la seva fiabilitat és en cas de bombardeig indirecte.

Relació de refugis per barris, assenyalant les característiques conegudes:

Barri de Collblanc i la Torrassa

Carrer Llançà 35, entre els carrers **Pujòs** i **París**. Les seves característiques estan expressades en la relació dels projectes de refugis sistema Ruth.

Carrer Salvador Seguí 7 (actual Rafael Campalans) i **París**. Probablement sistema de boca de mina, atès que es construeix en un solar sense edificar. Dirigit pel mestre d'obres Miguel Romero, del c. París 7, amb la col·laboració dels seus fills, la seva dona i diversos veïns.⁷³ També tenim un rebut justificatiu del pagament setmanal d'una quota, de 3 pessetes, que satisfà Joan Gendre, taller de bicicletes, que en nom de *La Comisión Encargada*, recapta Pedro Zamora. Segons explica Inocencio Salmerón : *Se trazó una línea recta que descendía 10 metros, luego se abría a la izquierda un túnel de dos metros de alto suguiendo una línea paralela a la calle. A derecha e izquierad se hicieron pequeñas aberturas en formà de compartimentos, donde algunas mujeres con sus hijos pasaban la noche. A unos veinte metros de longitud comunicaba con un pozo que fue desecado transformandose en un respiradero.*⁷⁴

Plaça Màrtirs de Jaca 3 (actual Plaça Espanyola) Possiblement de boca de mina. És molt probable que comunicui amb el refugi del carrer **Viena** (actual Santiago Apòstol. núm. 38-40. Lluís Esteve, mestre de l'Escola Sant Jaume l'any 1996, durant unes obres d'ampliació del gimnàs i el teatre, explica que apareix un esvoranc en baixada amb uns graons, fins a un túnel enrunat, en direcció a la Plaça Espanyola. S'hi troben algunes bales de fusell i peces que semblen taps de bombes de ma.⁷⁵

Boada 16 (actual Mossèn Jaume Busquets) No hi ha referències de les característiques d'aquest refugi, que quedaria obstruït per la construcció d'un aparcament ja fa alguns anys.

Fortuny, Salvador Seguí (actual Rafael Campalans), i **Occident 18**. Un dels refugis senyalats en el plànol de l'arquitecte municipal, i per aquesta raó, probablement construït segons els criteris del sistema Ruth.

Cotonat-Monte i Rosselló 70 No es tenen més dades sobre aquests dos refugis, que son esmentats per Inocencio Salmerón.

Montseny 131 i Passatge Colom Construït voluntàriament per iniciativa popular pels propis veïns que eren aptes per aquest dur treball, o pagant 2 pessetes setmanals. No hi ha més dades.

⁷³ Inocencio Salmerón a Progrés 121, tardor 2000, pàg. 11.

⁷⁴ Progrés, 121, id. id.

⁷⁵ Conversa amb Lluís Esteve, Tinent d'Alcalde d'Educació de l'Hospitalet. Juliol 2008

Comisión pro Refugio

Recibimos en concepto de pago por la tumba del
refugio y se constata entre culto Salvador Segura
Parks, para la ampliación del mismo la cantidad de
Pesos 3

Señala 35

La Comisión Encargada.

El Abogado

Ramón J. Guzmán

Mas 135 Aquest és un refugi que no ostenta cap de les tipologies citades, però que probablement se n'arriben a construir bastants. Segons li havien explicat a Mercè Olivares, veïna del barri, en aquest cas els habitants de la casa de planta baixa, propietat de Mercè Bastida, el construeixen pel seu compte en el pati de la casa, on hi havia arbres i jardí, sota dels quals quedava soterrat, accedint-s'hi des del mateix pati, per una entrada d'obra reforçada, que donava pas a unes escales. Des de l'exterior l'entrada quedava dissimulada per les branques d'un gros llimoner que hi havia al pati. Aquest refugi era per a us de la família i amics, atès que per les seves dimensions no s'hi pot acumular massa persones. El refugi perdurà un cop acabada la guerra, en què els propietaris l'utilitzen com a fresquera durant alguns anys, pràcticament fins el 1970, en que la casa és enderrocada per a edificar-hi pisos.⁷⁶

Llobregat i carretera de Collblanc, a la Torre Barrina. Algunes persones l'esmenten vagament, vinculat a la cuina popular controlada per la CNT, que durant uns pocs mesos va funcionar en aquell indret. El refugi s'ha posat a descobert fa pocs mesos arrel de les obres de rehabilitació de la Torre Barrina. Sembla que hi ha la intenció de rehabilitar aquest refugi, per tal que es pugui visitar, cosa que seria molt lloable, atès que és molt probable que sigui l'únic refugi de la ciutat que tingui condicions per aquest ús.

Barri de Provençana (actual Santa Eulàlia)

Lluís Romero Merino (actual Avinguda del Metro). Segons sembla ubicat dintre de les pròpies dependències i tallers del Metro.

Salvadors i Isaac Peral en el talús de la línia de ferrocarrils de RENFE, per sota de l'indret on es troba la subestació de FECSA de la Torrassa. En un acte públic al Centre Cultural de Santa Eulàlia, diverses persones grans confirmen la ubicació d'aquest refugi. Segons assenyalen, fins abans de les obres de les noves infraestructures amb motiu de l'AVE, encara era possible observar l'arc de l'entrada tapiada.⁷⁷

Barri Centre i Muntanya (actual Sant Josep)

Barriada de l'Estrella (actual Juan de Toledo 5) Refugi que aprofita els soterranis de l'antic convent de monges de l'Estrella, que aprofitant-ne part de l'estructura s'hi van aixecar pisos a principis del segle passat, actualment tots deshabitats i en procés d'enderrocament. L'entrada al refugi era pel que havia estat l'estable dels cavalls i els carros. A la llinda de l'entrada encara es conserva gravat a la pedra central la data de 1765. L'entra al refugi, actualment cegada, és a l'edifici del costat, un taller tancat, on hi ha la inscripció que diu "Plancha y pintura". El que fou propietari d'aquest taller, Luís Estepa ens va confirmar l'existència del refugi.

⁷⁶ Conversa amb Mercè Olivares, el 13.11.2008, que confirma i amplia una altra conversa amb Clara Perramon.

⁷⁷ Acte públic del CEL'H sobre la publicació *L'Hospitalet lloc de memòria*. Afirmació feta durant el col·loqui posterior a l'acte de presentació

Torre de l'Estrella (actual Juan de Toledo 27) Situat molt prop de l'anterior. Actualment convertit en un edifici d'habitatges de construcció molt recent. L'entrada del refugi es trobava sota del mur de pedra que delimitava la propietat de la Torre de l'Estrella. Excavat a la terra argilosa en una longitud aproximada de 50 metres, la seva configuració era de segments trencats, a fi d'evitar els estralls d'una bomba que pogués caure prop de l'entrada.

Joan Zafón explica que havia viscut amb la seva família al nº 17 de l'actual Juan de Toledo, encara visible des de l'exterior. Explica l'anècdota que durant les alarmes de bombardeig, els seus avis es negaven a baixar al refugi. En un d'aquests bombardeigs molt pròxim, un tros de metralla caigué a la teulada, trencà unes teules i s'encastà al capçal del llit on dormien els avis.⁷⁸

Matacavalls situat en zona no urbanitzada, que correspon aproximadament a l'actual avinguda Vilafranca i el seu encreuament amb el carrer Muntanya. Probablement es tracti d'una galeria excavada horitzontalment, reforçada amb formigó o maons. Ramon Morales, en fa una descripció, des del seu record d'infantesa:

A llevant del pont de Matacavalls, i aprofundint el talús per on passa la via del tren, s'havia construït un refugi per a protecció de la població civil. Recordo encara aquella foradada, que era molt semblant a la boca d'un túnel del tren amb doble via, i que per la seva fondària deuria arribar més enllà del traçat de la línia de Vilafranca.

*La gent hi portà matalassos i estris per a cuinar, i em sembla que hi passarem dues nits. Hi havia força famílies del barri...*⁷⁹

No massa lluny d'aquest refugi, a l'actual Avinguda Josep Tarradellas, a l'alçada del carrer Canigó, hi havia la masia de **Cal Planta**, on, dins del clos de la masia hi havia excavat un refugi, el qual, un cop acabada la guerra els seus propietaris, la família Llagostera, van conservar i utilitzar com a fresquera. S'hi accedia des d'una porta reixada, per unes escales de maons que descendien uns 10 metres, al finals dels quals hi havia una cambra.⁸⁰

Plaça de la República (actual Plaça del Repartidor) Construït al solar existent entre el carrer **Francesc Macià** (actual Baró de Maldà) i la **Riera de les Fonts** (actual Riera de la Creu). Diverses persones coneixien la seva existència, però cap de les consultades te dades del seu traçat i distribució. Agustí Boada, que havia estat veí de la plaça del Repartidor, explica que quan es van iniciar les obres de l'edifici actual va poder veure l'entrada del refugi. Segon sembla va ser aprofitat per fer-hi un soterrani. Un cop acabada la construcció de l'edifici d'habitatges, cap a l'any 1970, als baixos de l'edifici s'hi instal·là el Banco de Vizcaya, que convertí part del traçat del refugi per instal·lar-hi una cambra cuirassada i arxiu. Amb l'Agustí Boada he tingut oportunitat de visitar aquest soterrani, d'una fondària d'entre 15 i 18 metres. Actualment serveix com a

⁷⁸ El pare d'en Joan Zafón, Emilio Zafón era un dirigent de la CNT de l'Hospitalet. En acabar la guerra s'exilià a França, on actuà en tasques amb la resistència a la Bretanya. A l'any 1944 fou capturat per les SS i internat al camp de treballs forçats de Neuengamme, prop d'Hamburg, on hi morí.

⁷⁹ MORALES Ramon, *Un aniversari sense gaire ressò (II) Coses de l'Hospitalet* Ateneu de Cultura Popular, 1990.

⁸⁰ La descripció correspon a la meua pròpia memòria atès que personalment havia visitat aquest refugi cap als anys 1955-56, amb el fill del propietari, company d'escola.

magatzem de la botiga d'electrodomèstics de la planta baixa Hospitalet Activa S.L.

Barriades de la Florida i Pubilla Cases

Aquestes barriades avui són barris amb una gran densitat de població, però durant la guerra eren barriades, és a dir, petits nuclis conformats per uns pocs carrers, envoltats de vinyes i conreus de secà, així com terrals per la indústria ceràmica. A més de les dues barriades, en la zona del Samontà entre Collblanc i l'actual Can Vidalet, n'hi havia d'altres, com la **barriada Faus, la del Boter, la del Montoro i la de la Granota**. És en aquesta darrera barriada on s'hi construeix un refugi l'any 1937.

El refugi de la **Granota** el descriu Aurora Agustina d'aquesta manera:

Aquí mateix hi havia un refugi, al carrer que dona al pati, que aleshores era el carrer de La Granota, i actualment és el carrer Collserola... En el traçat dels actuals carrers Finestrelles i Collserola encara es poden observar diverses cases de planta baixa, o planta i pis, amb la tipologia de l'època... El refugi era al carrer del costat, ara Collserola. Anava des del que avui és el carrer Pedraforca fins al carrer Llevant, i seguia el mateix traçat del carrer Collserola.

Hi havia una entrada que començava en forma de rampa aquí al que ara és el carrer Pedraforca, i quan arribava a la fondària d'uns 10 metres girava cap a l'esquerra, i sortia uns 50 o 60 metres per unes escales que donaven a l'actual carrer Llevant, després de fer un gir a la dreta. Això era perquè si queia una bomba a una de les entrades no fes mal a on hi havia la gent...

Era de terra excavada. Tenia una alçada d'uns 2 metres i una amplada de 2 o 2 i mig. Allà els veïns hi tenien matalassos i màrfegues de palla, i alguns hi havien fet un forat allargassat a la paret, on hi dormien.

Li pregunto si hi havia més refugis al barri i em diu: Gran com el nostre em penso que no. N'hi havia més cap a Collblanc... Aquí el que hi havia eren refugis petits que alguns es feien a casa seva. Aquí mateix a la casa del davant, al número 99, al darrera al pati hi tenien un terral amb un nivell superior al pati, i s'hi havia construït el propi refugi, en realitat un forat horitzontal com l'entrada d'una mina. Allà també hi anàvem. Sobretot els nens, i de dia, quan sentíem la sirena que avisava que venien els avions.⁸¹

Refugi de Can Rigalt. Situat al subsòl de la casa, s'hi baixa des de l'interior de la planta baixa per una porta que hi dona accés. Després d'un curt recorregut s'inicia una rampa en desnivell moderat en descens, amb algun canvi de direcció que trenca la línia recta, fins que acaba en una sala de dimensions no massa grans. Està excavat a la terra, sense cap element de reforç.

Els que hi hem penetrat, acompanyats d'un guardià del servei de vigilància de la casa, no dubtem que sigui un refugi antiaeri, encara que no hem trobat ningú que ens ho pugui confirmar.⁸²

⁸¹ Entrevista amb Aurora Agustina el 10.07.2008

⁸² L'entrada al refugi te lloc durant la visita d'un dels Grups Municipal de l'Ajuntament de l'Hospitalet al barri de Pubilla Cases el 21.09.2004.

La senyora Aurora Agustina a l'indret on hi havia l'entrada al refugi de la Granota

Barriada Valeta, Sanfeliu i Camí de la Fonteta

A la **Pujada o riera del Canyet** (actual Miquel Peiró) hi havia fins fa pocs anys un refugi excavat horitzontalment al talús, reforçat amb voltes i pilars de maó. Aquest refugi, un cop acabada la guerra, va ser convertit en habitatge ⁸³ Veïns actuals del barri, inclosos del sector de la Fonteta, assenyalen que hi havia altres refugis construïts dintre de la seva parcel·la, tot i que eren més precaris.

La gènesi d'aquests refugis ens la dona Antoni Mataix ⁸⁴ en la recerca que fa de l'evolució del barri, de la que es reproduïx un resum:

Durant la guerra, l'enclavament perifèric del barri dona major seguretat que el Centre de l'Hospitalet o de Barcelona, cosa que provocà que molts d'aquests habitatges es convertissin en els habituals, i posteriorment en definitius (es refereix que entre els anys 1935 i 1940 hi havia 300 habitants amb caseta i hortet de cap de setmana)

Durant aquest període conflictiu es construïren innumbrables refugis a la Riera del Canyet, a la de la Fonteta i als terrenys de la Remunta, que s'omplien cada cop que se sentien les sirenes anunciant perill de bombardeig... (pàg. 226)

... Tots els refugis que es van construir durant la guerra es començaren a omplir amb els primers emigrants que venien disposats a aguantar un cert temps, malvivint com es pogués... Aquest va ser el procés de més de 500 habitants censats l'any 1950 a barraques i refugis de la Fonteta, la Riera del Canyet i la Remunta... Hi havia més veïns vivint en refugis que en les cases edificades... (pàg. 227)... Al cens de 1950 hi ha 590 veïns en refugis

Això vol dir que, si als indrets descrits, a l'any 1950, és a dir 12 anys després d'acabar la guerra, 590 veïns censats vivien en refugis que s'hi ha construït durant aquella època, fent un càlcul estimat de quatre persones per família i refugi, es pot dir que almenys ocupaven 147 refugis.

D'unes converses d'un grup de veïns del barri de Sanfeliu, aquests son alguns fragments:

Jo recordo que el meu pare que m'ho explicava, durant la guerra es van fer molts refugis perquè la gent patia molt perquè les bateries antiaèrees estaven allà, a Sant Pere Màrtir hi eren els emplaçaments. Els avions entraven pel Prat i aquests anaven cap allà, i quan els avions estaven allà, allavors tiraven cap aquí, i entre els avions i lo que havia allà la gent tenia que córrer com podia.

Sí, per això anaven als refugis, anaven a amagar-se. Nosaltres a casa la meua àvia en teníem un de refugi, era una caseta, el teníem a casa. Quan van entrar els nacionals ens vam passar tres o quatre dies ficats a dins del refugi, sense sortir per res.

Por aquí hay una casa que todavía tienen el refugio. En la calle Valeta. A baix que no hi viuen, a baix a la cuina hi ha una trapa i es baixa, hi ha un refugi gros. Encara hi es, encara.

⁸³ Descripció i fotografia a Sanfeliu. Imatges d'un barri a través del temps. Grup Foto Viva

⁸⁴ MATAIX Antoni, Aproximació a la història del barri Sanfeliu, Quaderns d'Estudi nº 3, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, octubre 1987.

*I després, quan ja es va acabar la guerra, doncs ens servia de nevera. Compravem peix o cam, la baixavem a baix i estava fresc, servia de nevera.*⁸⁵

Aquest fenomen d'ocupació troglodita, no és privatiu del barri de Sanfeliu. Hi havia refugis excavats a altres indrets, que foren igualment habitats: Camí del Molí en direcció a Can Vidalet i talús de la línia de tren de Vilafranca, fins a tocar del barri de Santa Eulàlia. Sense poder precisar el nombre de refugis d'aquesta tipologia, poden superar els dos-cents.

A l'hora de referir-se als refugis, és gairebé obligat —encara que sigui de passada— parlar d'en Ramon Perera, l'enginyer de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya a qui el Govern de la Generalitat va encarregar el disseny de les diferents modalitats de refugis antiaeris.

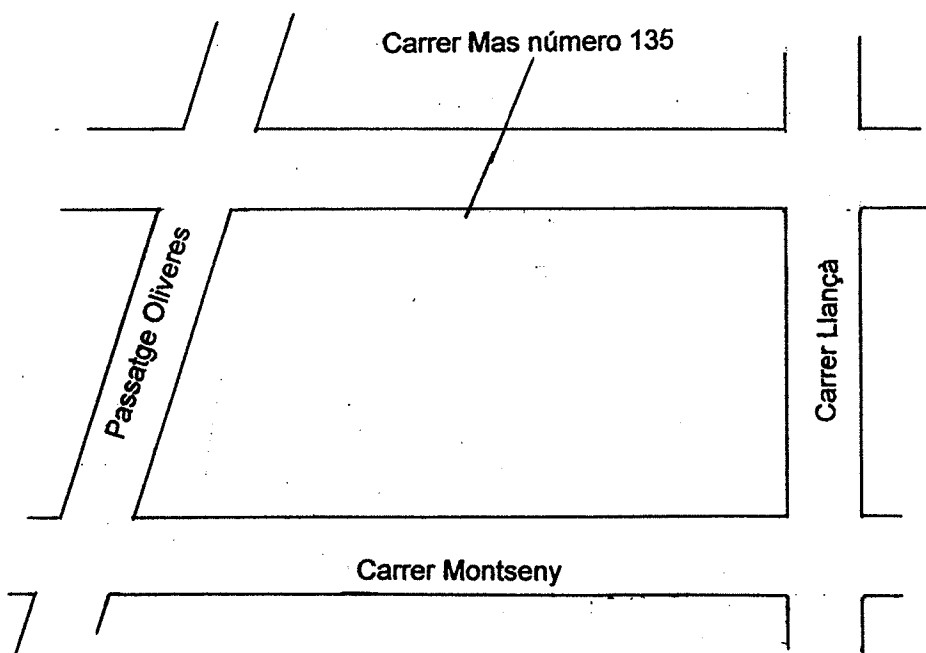
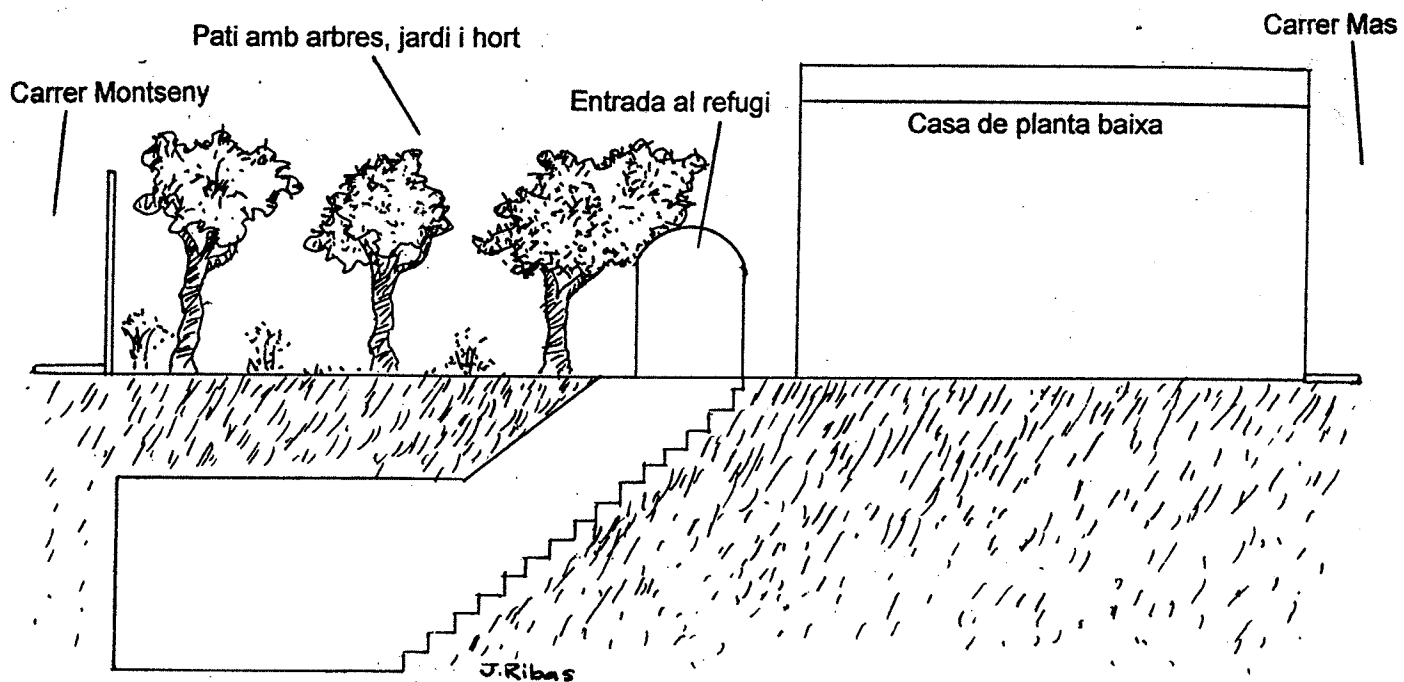
Perera aconsegueix refugis que demostren tenir capacitat d'aguantar l'impacte de bombes potents. El govern britànic s'hi interessa, i envia a Cyril Helsby a Barcelona per tal de conèixer la tècnica de construcció de refugis que tan eficaçment protegeix a la població.

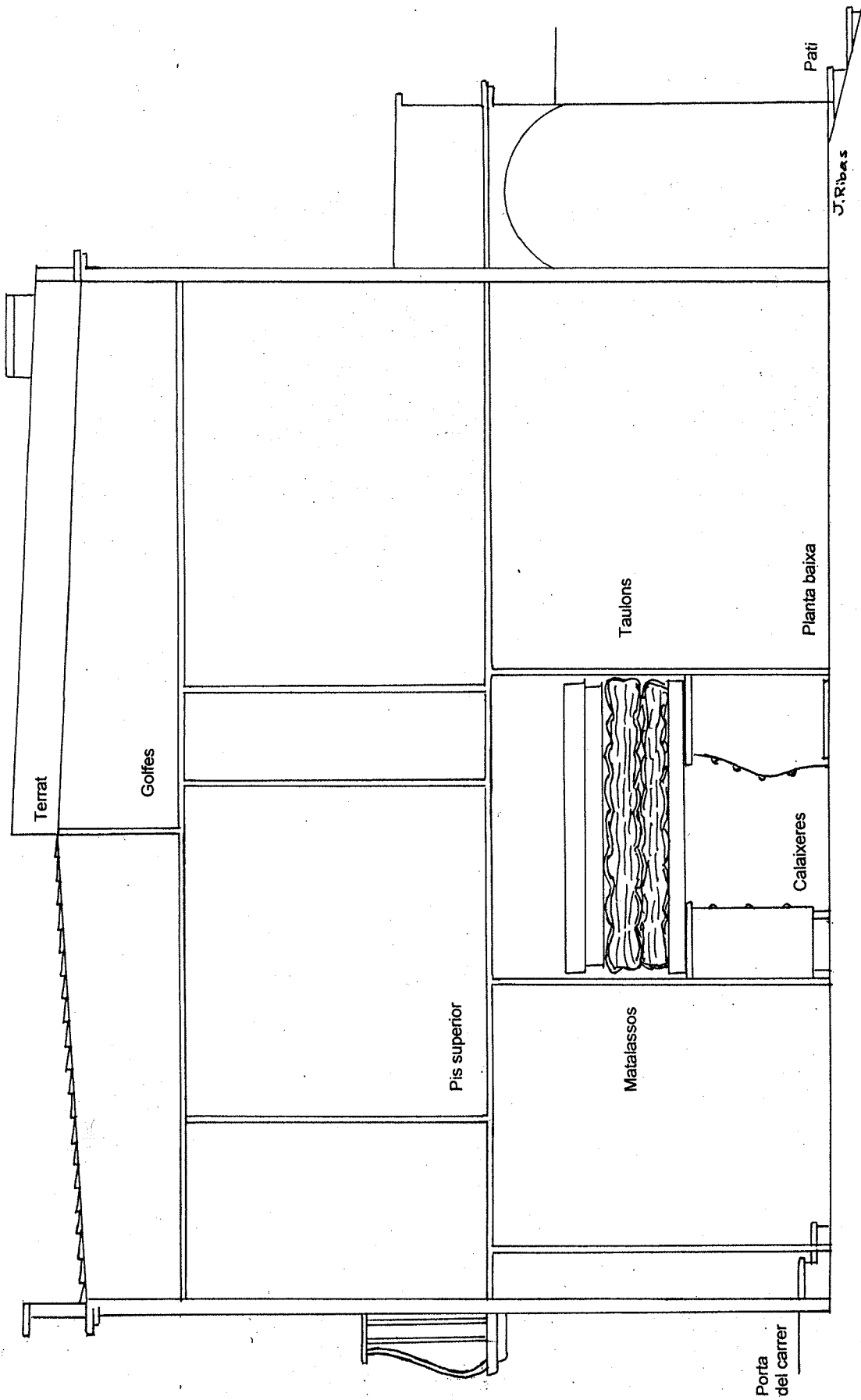
Al gener del 1939, Perera s'ha d'exiliar i després d'un penós periple fins a Perpinyà, és reclamat a Londres pel govern britànic que debat sobre el "model Barcelona" de defensa passiva, o un model més barat. Finalment es decanten per aquest darrer. Error que patiran al cap de nou mesos amb els bombardeigs alemanys sobre Londres i altres ciutats estratègiques de la Gran Bretanya.⁸⁶

⁸⁵ Tertúlia entre veïns i veïnes a l'Aula de Cultura del Barri de Sanfeliu, el 27.01.1998

⁸⁶ Vegeu a PUJADÓ Judit, *El llegat subterrani...*, pàg. 167 a 182, Ara Llibres, Barcelona, 2008

Refugi antiaeri d'atoconstrucció familiar al pati de la casa del carrer Mas 135.

Refugi cassolà fet l'any 1938 a l'interior d'una habitació. Tall en secció de la casa situada al carrer Bonaventura Durruti núm. 261 (actual Enric Prat de la Ribera)

Accés cegat del refugi de Torre Barrina

Interior del refugi de Torre Barrina

Pedra angular on hi ha la data de construcció de l'antic convent

Una de les entrades al refugi de l'Estrella

Aspecte general de l'indret de l'entrada

ELS FETS DE CAN LLOPIS I CAN COSME TODA

El 17 de novembre de 1938, es produeixen unes explosions en cadena a les indústries ceràmiques esmentades, de l'actual barri de Sant Josep, les quals per exigències de la guerra havien canviat la seva activitat, convertint-se en indústries de guerra. Aquest fet, ocorregut de nit, produeix gran alarma entre la població que veu com nombrosos fragments de metralla s'escampen pel barri, arribant fins i tot al barri del Centre.

L'alarma creada entre la població és d'una gran magnitud, atès que no se sap si es tracta d'un bombardeig aeri, d'un sabotatge, o d'un tipus d'atac desconegut. Molts dels habitants del barri abandonen les seves cases, i marxen en direcció al Centre.

Madrona Ribas tenia 4 anys. Vivia a la via Durruti 261 (actual Prat de la Riba) i recorda com una gran gernació de dones, criatures i gent gran, provinent de l'actual barri de Sant Josep marxava en direcció a l'Ajuntament, mentre les bombes i la metralla passaven per damunt seu i queien al carrer i damunt les teulades. La mare, diu, no va voler marxar amb l'argument que quedant-se a casa estaven més protegides que al carrer.⁸⁷

Un altra dels testimonis d'aquests fets és l'Andreu Trias i Valls. En aquells moments te 8 anys, i viu a la masia de Can Perones, a la via Durruti, on just a l'altra banda de carrer hi han les indústries ceràmiques Cosme Toda, Llopis i Batllori.

*Durant la guerra acudien a casa per menjar-hi, els comandaments militars que dirigien les fàbriques de projectils en què s'havien convertit les indústries ceràmiques. Un dels comensals fou el ministre de la República Espanyola, Juan Negrin, que hi tornà posteriorment, després que es produís una explosió, que segons deia l'Andreu, hom pensà que havia estat un sabotatge de la "quinta columna"; això era a la tardor de 1938. Aquesta explosió va enderrocar una part de casa seva que va caldre reconstruir.*⁸⁸

Ramon Morales ens descriu els fets d'aquesta manera: *Aquell capvespre de tardor un tro esgarifós va desfer aquella pau bucòlica i tots els veïns sortiren al fora, espantats i preguntant-se el motiu d'aquell espetarrec. Aviat va córrer la veu que, a Can Cosme i Can Llopis, les naus saltaven pels aires, i el fum i les flames, amb el continuat ressò de les bombes que esclataven, posaren tot el barri en estat d'alarma.*

*Sembla que la batalla de l'Ebre, amb el seu continuat desgast de forces havia fet militaritzar aquelles dues indústries ceràmiques- que possiblement abans ja havien estat col·lectivitzades- on es procedia al muntatge de bombes d'artilleria i d'aviació, per nodrir d'aquests efectius aquell front tan malgastador d'aquest material. Era el "no passaran" que hom feia decisiu. Les causes de l'incendi i de l'explosió d'aquelles naus, no se si han estat investigades i recollides en algun treball històric d'aquests que ara proliferen. Pel meu barri corrien dos rumors: un atribuïa el fet a algun espia infiltrat dels rebels, l'altra ho atorgava un bombardeig molt ben calculat.*⁸⁹

⁸⁷ Es tracta de la germana i la mare d'aquest autor.

⁸⁸ Entrevista enregistrada el gener de 1996 per Josep Ribas. Vegeu resum a Diversos Autors, *L'Hospitalet lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*, pàg. 424, CEL'H, 2007

⁸⁹ MORALES Ramon, *Coses de l'Hospitalet*, op. cit., pàg.58

La versió dels Bombers de Barcelona es força detallada en el llibre de registre de sortides del 17 de novembre, però tampoc explica amb claredat les causes del sinistre:

Avinguda Durruti, L'Hospitalet, 19,20h. Fabricació de material de guerra.(Defensa Nacional Subsecretaria de Armamento)

Unes formidables explosions que s'oïren de tot Barcelona, acompanyades d'un fort incendi propagat ràpidament i que es veia també de tot Barcelona, es produïren a la fàbrica de materials de guerra, instal·lada a la Via Durruti de l'Hospitalet. Davant del perill que representava la possible explosió del dipòsit de trilita, el pànic fou gran a l'Hospitalet i barriada de la Bordeta (sic) on molts dels veïns evacuaven llurs respectives vivendes. Els primers que arribaren al lloc del sinistre, foren els bombers del quarteret de l'Exposició, que degut a la pluja de metralla que queia, i acatant ordres rebudes, segons manifestacions de l'encarregat Castellví, de l'enginyer de la fàbrica, es veieren obligats a recular fins a la distància de 200 metres de la via del tren en direcció a Barcelona. Arribat al lloc de l'incendi el Cap de Guàrdia, amb el personal de la Caserna Central, s'adelantà fins a la porta de la fàbrica, rebent poc després una ordre del Conseller Regidor Sr. Cabruja, indicant la necessitat de no apropar-se a menys dels 200 metres de la via del tren.

Llavors el Cap Director, el Cap de Guàrdia i un capità de la Subsecretaria d'Armament que els acompanyava, practicaren un reconeixement estudiant la manera d'atacar l'incendi, apropant-s'hi pels camps del costat i com a conseqüència de dit reconeixement, s'instal·laren els tancs al carrer i els bombers penetrant als edificis emplaçats entre el foc i el dipòsit de trilita, precedits per llurs caps i un comandant de la Subsecretaria de Armamento, tallaren l'incendi dintre mateix dels locals plens de projectils carregats.

Poc a poc, s'anà guanyant terreny al foc. I a les 24 hores aproximadament, pot dir-se que el perill a la tan temuda explosió per part del veïnat, havia desaparegut. Malgrat això, fins a les tres de la matinada, no acabaren les explosions que acompanyaren, fins llavors, el treball dels bombers, explosions que, per altra banda, no minvaven en cap moment el coratge desplegat pels mateixos durant l'extinció de l'incendi.

Es destruïren totalment alguns cossos de l'edifici, parcialment altres i se'n salvaren del tot bastants.

Durant varis dies, continuà els serveis de prevenció i vigilància per part dels bombers, mentre es treien del local tots els projectils carregats i descarregats.⁹⁰

L'acta de la Comissió de Govern del 2 de desembre de 1938, presidida per l'Alcalde-President Vicenç Fort Sancho, es refereix a aquests fets amb una cautela i ambigüitat, que s'ha de suposar imposada per no crear més alarma, que costa d'entendre a quins fets es fa referència :

Agraïment envers uns ciutadans:

Es dona compte d'un informe del Conseller-Regidor de Governació en mèrits del qual s'acorda fer constar en acta l'agraïment de la Comissió de Govern en els ciutadans: Joan Cals, Conseller Municipal; Manuel Garcia, Josep Vilafranca i Pere Martínez, del Comité de Defensa Passiva; Andreu Llanes, agutzil interí; Paulí Català, tinent; Àngel Garcia, Francesc Lucas, caporals; Josep Lledragüe,

⁹⁰ AMB .Bombers de Barcelona. Caixa 48253, Llibre 81

Antoni Sirvent, Joan Pastor, Miquel Refé i Antoni Arnau de la Creu Roja; Marc Salvat Miró, Evarist Vázquez Colom i Antoni Manen Salom, agents de la Comissaria d'Ordre Públic, per a la seva intervenció amb l'exposició de llurs vides, en el sinistre que tingué lloc en una de les fàbriques d'aquesta localitat.

AVIONS I AVIADORS

Des de l'inici de la Guerra Civil, el 19 de juliol de 1936, l'aviació militar a Catalunya és controlada per la República. El cap militar responsable de l'exèrcit de l'aire, tinent coronel Felip Díaz Sandino és nomenat Conseller de Defensa de la Generalitat, càrrec que ocupa fins després dels fets de maig de 1937.

D'altra banda, de manera independent de l'aviació militar, existeix l'Aeronàutica Naval que forma part de la marina de guerra. En aquest cas la fidelitat a la República per part dels comandaments superiors és més que dubtosa. Cal recordar que el general Goded, artífex de la rebel·lió a Mallorca, es desplaça a Barcelona amb la missió de conduir la rebel·lió, i ho fa amb una esquadreta de quatre hidros que des de Mallorca volen fins a la base de l'Aeronàutica al port de Barcelona.

Un cop esclafada la revolta militar, i les columnes milicianes ocupen posicions als diversos fronts d'Aragó, la base principal de l'aviació republicana s'estableix a l'aeròdrom de Sarinyena, al sector de la serralada d'Alcubierre. És en aquest camp que es forma l'esquadreta Ales Roges, inicialment amb els aparells del Prat: Nieuport-52, Breguet-19, Fokker-VII... Tots ells força antiquats i poc efectius, fins que al 1937 arriben els nous aparells soviètics, els Polikarpov I-15 i els I-16, més coneguts per Xatos i Mosques. Més tard arriben els bombarders lleugers Polikarpov RZ coneguts com Natatxa.

A l'Aeronàutica del port de Barcelona, que resta baix el comandament del capità Bayo, es mantenen alguns hidros M-18, S.62 i Dornier Wal. Son models antiquats i amb poca capacitat operativa.

Pel que fa a l'aviació franquista, que inicialment té dificultats, especialment per la neutralització a l'aeròdrom de Logroño, la seva base principal, a partir de setembre de 1936 compta amb la intervenció alemanya, dotant el camp d'aviació de Saragossa amb els bombarders Heinkel-46 i Heinkel-51 i a l'any següent amb els Heinkel-111 de la Legió Còndor.

La intervenció a gran escala de l'aviació durant la guerra, esdevé un fenomen inèdit a Europa, a Espanya, i particularment a Catalunya on es construeixen més de 70 aeròdroms, inclosos els dels diversos sectors de front de l'Aragó controlats per les milícies catalanes. D'aquets aeròdroms alguns són permanents, i altres eventuals o d'emergència.

Les bases aèries més pròximes a l'Hospitalet són l'aeròdrom Canudes, del Prat de Llobregat, i la base d'Hidros de l'Aeronàutica Naval al port de Barcelona, al sector de la carretera del Morrot, a sota mateix de Montjuïc.⁹¹

Després de la fallida expedició a Mallorca per part de les milícies catalanes, a l'agost de 1936, les Balears, excepte Menorca, esdevindran un reducte en

⁹¹ Vegeu a VALLÈS Edmon, *Història Gràfica de la Catalunya Autònoma. La Guerra (1936-1939)* Vol. II, Edicions 62, 1978.

poder de les forces revoltades, que afavoreixen l'establiment de bases aèries i aeronàutiques, especialment a l'Aviazione Legionaria, però també a la Legió Còndor que s'estableix a la base d'hidroavions de Pollença.⁹²

Diversos autors, referint-se a aquesta qüestió, han batejat Mallorca com el gran portaavions de l'aviació contrària a la República. Els aparells que disposen són diversos i en quantitat considerable: Savoia Marchetti S.81 *Pipistrello*, Savoia Marchetti S.79 *Sparviero*, Heinkel He-111 *Pedro*, Junker Ju-87B *Stuka*, Heinkel He-59 *Zapatonos* i CANT Z.501 (aquests dos darrers hidroavions) tots ells de bombardeig, així com els caces Fiat CR-32 i possiblement algun Messerschmitt Bf 109.

Pel que fa a aviadors republicans cal referir-se a la renovació a marxes forçades de joves promocions que feien cursos accelerats de pilot a França, a Couloumiers, al departament de Sena i Marne, prop de París, i posteriorment el curs de pilot de caça a La Ribera, de Múrcia.

Un dels pilots carismàtics és en Joan Sayós i Estivill, nascut a Sant Quirze de Besora l'any 1916, que ha estat un referent de la joventut que relleva els antics pilots militars professionals.

Es va iniciar en els combats aeris com a sergent pilotant un Xato, després d'haver fet el curs corresponent a La Ribera i més tard com a tinent, després de passar per l'escola d'oficials de El Carmolí, amb un Mosca, amb diverses victòries.

Combat a diversos fronts, entre ells a l'Ebre i al Segre, des de la base de l'aeròdrom de Balaguer. És abatut en dues ocasions, de les quals en sortí il·lès, encara que amb ferides greus.

Després de l'exili i el confinament als camps d'Argelers i Gurs, decideix tornar a Catalunya, quan els nazis van ocupar França. Va ésser confinat a un batalló disciplinari a Mallorca fins l'any 1942. Excursionista i alpinista, practicà el vol lleuger, i amb l'adveniment de la democràcia, se li reconegué la graduació de tinent coronel d'aviació.

Va morir a una residència de gent gran a Vic a l'any 2005. Els que l'han conegut m'han assegurat que era una persona dinàmica, molt sociable i disposada a *donar un cop de ma*. Ens ha deixat les seves memòries publicades l'any 1971.⁹³

L'altre pilot a qui cal referir-se, és a l'hospitalenc Antoni Blanc Latorre. Quan esclata la guerra civil es troba a Ceuta, formant part de la dotació d'un hidroavió Dornier Do-JWal amb la graduació de sergent de vol.

Com és prou conegut, és precisament al nord d'Àfrica on Franco comença la revolta feixista en contra de la República el 17 de juliol de 1936, amb el trasllat de tropes legionàries i marroquines a la península, amb l'ajuda de l'aviació nazi que proporciona diversos Junker per el transport.

En Blanc, es posa en contacte amb un sergent mecànic de vol, acordant la deserció al bàndol de la República, malgrat les escasses possibilitats que

⁹² Sobre aquesta qüestió vegeu CRUELLES, Manuel, *L'expedició a Mallorca. Any 1936*, Barcelona, Joventut, 1972

⁹³ JOAN DE MILANY, *Un aviador de la República*, Nova Terra, Barcelona, 1971

tenen. L'oportunitat arriba el dia abans d'una missió en la que en Blanc i el mecànic, Carballeira, han d'escortar junt amb un altre Dornier, un comboi de vaixells transportant tropes marroquines en direcció a Algesires. La decisió la prenen tot i sabent que el pilot comandant de l'Hidro, el tinent José Mª Moreno, era totalment addicte als facciosos. A unes 15 milles de Ceuta, Blanc pistola en ma commina al pilot a posar rumb a Màlaga, així com Carballeira, que l'apunta amb un mosquetó. Davant l'intent de fer un viratge per retornar a Ceuta, el mecànic li dispara el mosquetó ferint-lo a l'esquena, mentre en Blanc intenta prendre el comandament de l'aeronau, cosa que finalment s'aconsegueix, després d'un segon tret, aquest cop al cap.

A partir d'aquí encara s'ha de superar la possibilitat de ser abatuts pels antiaeris i les bateries de costa de Màlaga, ciutat que restava fidel a la República. Decideixen baixar a pocs metres de l'aigua, seguint la costa, tot fent voleiar un mocador blanc, per tal d'aconseguir que els carrabiners, pescadors i altra gent els vegin, i donin avís a Màlaga, i en el pitjor dels casos, haurien amarat fent senyals ostensibles que es volien passar.

L'operació té resultats positius, i poc abans d'arribar a Màlaga són escortats per un submarí amb el canó i les metralladores preparades. Poc després desembarquen, essent rebuts apoteòsicament per una gran gernació, amb visques a la República.

L'Antoni Blanc un cop pot tornar a l'Hospitalet, li fa una entrevista un redactor del periòdic AMUNT, òrgan local del PSUC i la UGT, a partir del qual s'ha escrit aquesta versió alternativa dels fets. La seva trajectòria posterior és un curs de pilots de caça a la base de La Ribera, i la seva incorporació al front on sigui destinat.⁹⁴

Aquesta destinació és a l'esquadreta de I-15 Xato, baix el comandament de Lacalle, que actua al front de Madrid i Guadalajara. En un combat contra els bombarders italians que intentaven un atac a l'aeròdrom d'Azuqueca de Henares el 13 de març de 1937, és abatut i mor en llençar-se en paracaigudes que no s'obrí.⁹⁵

⁹⁴ Versió lliure de l'entrevista d'Antoni Blanc al periòdic AMUNT, òrgan local del PSUC i la UGT, amb redacció i administració a la Rambla Ascaso 2, de l'Hospitalet, del 26 d'abril de 1937.

⁹⁵ Dades obtingudes per internet de la Asociación de Aviadores de la República.

HOSPITALENCS I HOSPITALENQUES BOMBARDEJATS LLUNY DE CASA

Diverses persones, no combatents, de l'Hospitalet, que per circumstàncies diverses es troben temporalment fora de la seva ciutat, patiran els horrors i els rigors dels bombardeigs. En alguns casos els hi costarà la vida. En altres sobreviuran, encara que fregaran la promiscuïtat amb la mort.

Com ja s'ha fet avinent, a l'Hospitalet se li ha atribuït 18 morts en un únic bombardeig, el 25 de juliol de 1937. Però ara sabem que, almenys cinc persones més van morir a causa de bombardeigs a la ciutat. I també sabem que també cinc persones veïnes de l'Hospitalet moriren per la mateixa causa quan es trobaven fora de la seva ciutat.

El 8 d'octubre de 1938, cinc persones de l'Hospitalet, totes cinc dones o nens, moren a Sant Vicenç de Calders, agregat del municipi de El Vendrell, a la comarca del Baix Penedès. Són Concepció Pilar Garcia Álvarez, de 19 anys; Domènec Garcia Martínez, de 15 anys; Filomena Pons Miquel, de 34 anys; Francesc Blanco Pons, de 14 anys; (probablement fill de l'anterior) i Honorata Guitart Guerri, de 30 anys. Es trobaven aquell dia a les 20,30 hores a l'estació a l'interior d'un tren procedent de Reus.

El tren es trobava aturat a l'estació d'aquell important nus ferroviari, amb més de mil passatgers a bord. Un hidroavió del bàndol franquista llença sis bombes de les quals, almenys una, esclata a 10 metres dels quatre primers vagons, fent estralls entre els viatgers. El total de morts en aquell atac va ser de trenta persones, entre elles les cinc de l'Hospitalet. La de més edat - era encara jove - és Honorata Guitart. Havia nascut l'any 1908 a Balsareny, i estava casada amb Ricard Aparicio, vidrier d'origen valencià, i tenien una filla, Josepa, de dos anys. Vivien amb dos familiars més al carrer Albiol nº 27, al barri de la Torrassa.

L'estació de Sant Vicenç de Calders és un nucli de comunicacions important, que és bombardejat, al menys en 8 ocasions, entre el 30 de setembre de 1937 i el 15 de gener de 1939, bombardeigs que causen, almenys, 65 morts.⁹⁶

L'hidroavió que va dur a terme aquell atac és un Heinkel H-59 de la Legió Còndor, conegut com *Zapatones*, per l'aspecte que li donen els dos enormes patins d'amaratge. Porta dos motors BMW de 600 CV. 2 metralladores de 7,9 mm i un canó de 20mm a la proa. Càrrega ofensiva: 2 bombes de 500 Kg., 4 de 250 kg. o 20 de 50 kg. Velocitat màxima 220 km/h.⁹⁷

L'altre cas de bombardeigs lluny de casa, està emplaçat a l'Alt Empordà, i més concretament a Figueres. L'Eduard Frias Gallardo va néixer a l'Hospitalet l'any 1923. El seu pare Eusebio Frias Gallego havia nascut a Periana (Màlaga) l'any 1887, i la seva mare Maria Gallardo Sardaña a Vera de Almeria l'any 1884.

⁹⁶ Text basat en la redacció a càrrec del periodista Enric Gil a L'Hospitalet-Diari informatiu de la Ciutat, del 6 d'octubre de 2008. També es poden trobar referències a SOLÉ, J.M. i VILLARROYA, Joan, *Catalunya sota les bombes...* op. cit. Pàg. 95

⁹⁷ Les característiques de l'hidroavió alemany Heinkel He-59, estan extretes de les fotos i il·lustracions de ALBERTÍ, Santiago i Elisenda, *Perill de bombardeig...* op. cit., pàgines centrals.

Formen part d'aquella immigració que contribueix al creixement demogràfic i econòmic de la ciutat. El pare treballava a la Farga, i com la majoria dels seus companys estava afiliat a la CNT.

L'Eduard, quan va esclatar la guerra tenia 13 anys, i tot i que volia fer estudis, va entrar a treballar a la Farga, que era indústria estratègica de guerra.

L'any 1937, amb 15 anys, ell i un cosí intenten allistar-se a l'aviació. Diu que volien *anar a Rússia* per a fer-hi un curs de pilot. Quan ho va saber la família s'hi van oposar.

El gener de 1939, amb les tropes franquistes apropant-se a Barcelona, la família Frias, com moltes altres, decideixen marxar cap a l'exili. Tenen por de les represàlies pels compromisos amb l'anarcosindicalisme, i amés les dones de la família temen les històries que es contaven sobre les agressions sexuals per part de les tropes marroquines.

Marxen amb un carro i un cavall, i amb les pertinences indispensables, fins arribar a Figueres. El camí, a més de llarg, es veu molt sovint interromput pels bombardeigs i metrallaments de l'aviació franquista.

Estant a Figueres, on els bombardeigs eren constants, durant una de les alarmes intenten aixoplugar-se a un dels refugis, cosa que els va ser impossible, atès que tots estan curulls de gent. Intenten marxar en direcció al Castell, i acaben amagant-se com poden pel camí. En tornar veuen que a l'entrada del refugi on volien entrar, hi havia caigut una bomba i havia fet una carnisseria. Pensa que aquell dia va tenir molta sort.

Finalment van passar la frontera per Portbou, on la gendarmeria francesa van separar homes de dones i infants. Inicia un periple pels camps de refugiats d'Argelers, Sant Cebrià i el Barcarès, fins que més tard es retroba amb la família a La Guerche, prop de Nevers.

Amb l'ocupació nazi de França, és internat a l'Stalag XII-D de Trier, i posteriorment és conduït i ingressat al camp d'extermini de Mauthausen. Tenia 17 anys.

A partir de 1943, juntament amb altres joves forma part del *Kommando Poschacher*, treballant a una pedrera en condicions suportables. Entre els joves que formen part d'aquest *Kommando* hi ha tres hospitalencs més: Joan Pedrol Carbonell, Félix Quesada Herrerias i Manuel Gutiérrez Sousa. Tots ells es poden alliberar el 5 de maig de 1945.

Es va quedar a viure a França, a Villeneuve-sur Lot. Va morir el gener de l'any 2005.⁹⁸

Els bombardeigs a partir del 22 de desembre de 1938 prenen una virulència incomprensible, en uns moments en què la guerra està ja pràcticament perduda per part de la República. Més quan la majoria dels bombardeigs es fan sobre objectius no militars, ni estratègics, sinó contra la població civil, la majoria dones, criatures i ancians, entre ells, molts refugiats.

⁹⁸ Extret de *L'Hospitalet lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 2007. Correspon a la primera part de l'obra, a cura d'Enric Gil i Josep Ribas, amb el títol *HOSPITALENCS ALS CAMPS NAZIS. Exili i deportació*. El periple de l'Eduard Frias està basat en la recerca de Jordi Moliner *El Kommando Poschacher. Un grup de joves a Mauthausen*, que es pot trobar a la biblioteca de la UAB, així com el seu testimoni oral gravat, als Fons de la Deportació, a l'Arxiu Municipal de Castellar del Vallès.

Després de Barcelona, Figueres és la ciutat de Catalunya amb més víctimes mortals a causa dels bombardeigs, especialment entre el 23 de gener i el 7 de febrer de 1939. Amb atacs aeris durant 9 dies, es comptabilitzen 287 persones mortes.⁹⁹

⁹⁹ SOLE J.M. i VILLARROYA J. *Catalunya sota...* op. cit. pàgina 177 i següents.

UNA ESPERANÇA DESFETA... ¹⁰⁰

El 18 de gener de 1939, es registra la darrera acta de la Comissió de Govern, de l'Ajuntament republicà:

Vicenç Fort Sancho, Alcalde, i els Consellers-Regidors de Finances, Governació i substitut del de Sanitat i Assistència Social, i d'Obres Públiques: Melich, Gestí, Guasch i Pujol, acorden:

Donar compte de l'acta anterior

Disposicions Oficials i aprovació de factures

Reintegrar al funcionari Pere Pujol al lloc que ocupava abans del 19 de juliol

Llicència a Ramon Perelló Tena, per malaltia

Proposta de suspensió de pagaments, a diferència dels sous als mobilitzats.

El dia 25 de gener vora el capvespre, un escamot de les tropes de l'exèrcit franquista, comandat per un tinent, arriben al Centre de l'Hospitalet i s'emparen de l'Ajuntament que resta buit. El matí d'aquella jornada havien fet foc d'artilleria des d'algun indret indeterminat de Cornellà. Un dels projectils esclata a una casa del carrer Josep Prats, i causa la mort de l'únic estadant, conseqüència de l'esfondrament parcial de la façana.¹⁰¹ És el darrer bombardeig que pateix la ciutat. En aquest cas no per part de l'aviació, sinó de l'artilleria franquista.

L'endemà, 26 de gener, es completa la ocupació de la ciutat. Procedents de Cornellà entren pel carrer Major les tropes marroquines del *Cuerpo de Ejército Marroquí* que comanda el general Yagüe, que vencen alguna feble resistència amb foc de metralladora, de la part del Samuntà. Mentre que la 5ª Brigada del *Cuerpo de Ejército de Navarra*, que comanda el general Solchaga, havia ocupat Vallvidrera i Sant Pere Màrtir, i des d'aquella muntanya amb algunes unitats baixen en direcció a Esplugues i a la carretera de Collblanc, des d'on es despleguen en direcció a Sants.

La guerra s'havia acabat per l'Hospitalet. Començava una llarga i sagnant dictadura de prop de quaranta anys, sustentada per la repressió permanent.

En el llibre d'Actes de les Comissions Permanents de l'Ajuntament hi consta:

Diligencia: Con motivo de los hechos realizados en esa ciudad, ante la proximidad de su liberación por las fuerzas nacionales y durante la ocupación de la misma, no se han celebrado sesiones de la Comisión Permanente debido a la huida de los miembros que la componían.

Hospitalet de Llobregat, a tres de febrero de mil novecientos treinta y nueve. Tercer Año Triunfal.

El Secretario

¹⁰⁰ Inífm fragment de *Corrandes d'Exili*, de Pere Quart

¹⁰¹ Extret de MORALES, R., *Coses de l'H...* op. cit. Capítol Un aniversari sense gaire ressò (II), pàg.61

CLOENDA

L'objectiu primari d'aquesta recerca ha estat fer avinent que l'Hospitalet va ser una ciutat bombardejada.

No és gens agossarat pensar que a la nostra ciutat, sobre els bombardeigs i molt especialment sobre les víctimes mortals hi hagi una consigna de silenci per part de la corporació municipal, dels comandaments militars o de la Comissaria d'Ordre Públic, amb l'objectiu de no augmentar l'alarma entre la població, especialment a partir dels primers dies de l'any 1938, que és quan els atacs aeris augmenten en virulència i en freqüència. Si no fos així, no estaria prou justificat que s'havessin construït tants i tant variats refugis.

És justament per la quantitat de refugis – i és molt probable que n'hi havessin bastants més que no s'han sabut localitzar – que podem pensar que aquells bombardeigs constants de que ens parlaven els pares i els més grans, s'apropessin més a la realitat que no pas les fonts d'investigació m'han proporcionat.

Una de les altres realitats que no acaben d'encaixar, és el nombre de víctimes, especialment de víctimes mortals. De fet són els bombers els que més en parlen en els seus informes. També no deixa de ser sospitós, que al cementiri municipal no hi hagin documents que registrin, no únicament les possibles víctimes dels bombardeigs, sinó que no consten llistes ni registres de defuncions ni enterraments. Tot i no ser l'objectiu d'aquesta recerca desvetllar contradiccions, sinó com ja s'ha fet prou avinent, constatar la realitat gairebé quotidiana dels bombardeigs, ens trobem davant d'una altra ingònita.

També vull fer avinent que la recerca bàsica, bombardeigs, víctimes i refugis, s'ha volgut acompanyar de manera sintètica, de la quotidianitat dels trets més característics de l'activitat institucional i política, amb especial èmfasi en l'àmbit municipal, considerant que ajuda a una comprensió més global d'aquell període.

I finalment, l'esperança que serveixi també per recuperar la memòria dels i les que ho van viure i ho van patir. I una de les formes de fer-ho és fer públic i accessible a l'Hospitalet els llocs i els espais de memòria: refugis, bombardeigs i víctimes.

BIBLIOGRAFIA I FONTS DIVERSES

Bibliografia

ALBERTÍ, Santiago i Elisenda, *Perill de bombardeig ! Barcelona sota les bombes*. Albertí Editor, Barcelona, 2004

AUTORS DIVERSOS, *Història de l'Hospitalet. Una síntesi del passat com a eina de futur. (El segle XX)*. Centre d'Estudis de l'Hospitalet. Ajuntament de l'Hospitalet/Publ. Abadia de Montserrat. L'Hospitalet 1977

AUTORS DIVERSOS, *l'Hospitalet lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*. Centre d'Estudis l'Hospitalet . Col·lecció Recerques nº 5. Ajuntament de l'Hospitalet/Memorial Democràtic/Departament d'Interior, de Relacions Relacions Institucionals i Participació i Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. L'Hospitalet 2007.

AUTORS DIVERSOS, *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. Vol. 9 1930-1939*. Enciclopèdia Catalana 1999

AUTORS DIVERSOS (FOTO-VIVA), *Sanfeliu. Imatges d'un barri através del temps*. Ajuntament de l'Hospitalet, 2000.

ALCOFAR NASAES, José Luis. *La aviación legionaria en la guerra española*. Editorial Euros, Barcelona, 1975.

CAMÓS, Joan, *L'Hospitalet. La història de tots nosaltres (1930-1936)* Diputació de Barcelona, Barcelona, 1986.

CRUELLS, Manuel, *Els fets de Maig. Barcelona 1937*. Editorial Joventut, Barcelona, 1970.

Id. Id. *L'expedició a Mallorca. Any 1936*. Editorial Joventut, Barcelona, 1972

GALITÓ, GIMENO, PITA i TARRAGONA, *Les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya*, Pagés Editors, Lleida, 2006.

JOAN DE MILANY, *Un aviador de la República*, Nova Terra, Barcelona, 1971.

MATAIX, Antoni, *Aproximació a la història del barri de Sanfeliu*, Quaderns d'Estudis nº 3, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, octubre 1937.

MORALES, Ramon, *Un aniversari sense gaire ressò (II) a Coses de l'Hospitalet*, Ateneu de Cultura Popular, l'Hospitalet, 1990.

ORWELL, George, *Homenatge a Catalunya*, Ariel, Esplugues, 1969.

PASTOR PETIT, Domènec, *La República devastada*, Rúbrica Edit., Col·lecció Cròniques de la memòria, Barcelona, 2004.

PUJADÓ, Judit, *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris de Barcelona (1936-1939)*, Publ. Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

Id. Id. *El llegat subterrani. Els refugis antiaeris de la Guerra Civil*, Ara Llibres, Barcelona, 2008.

RAMOS, Jordi, *Estat de la qüestió sobre els refugis antiaeris de la guerra civil a l'Hospitalet (Barcelonés)*, Memòria, març, 2008.

SALMERÓN, Inocencio, *Apuntes de la Guerra Civil en el barrio*. Progrés nº 121, Tardor, 2000.

SANTACANA, Carles, *Victoriosos i derrotats. El franquisme a l'Hospitalet*, Publ. Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994.

SOLE, Josep M. i VILLARROYA, Joan, *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*, Publ. Abadia de Montserrat, 1986.

SOLE, Josep M. , *La Guerra Civil a Catalunya*, Vol. II, Edicions 62, Barcelona, 2006.

THOMAS, Hugh, *La Guerra Civil Española (1936-1939)*, Ediciones Grijalbo, Barcelona, 1976.

TORRES, Estanislau, *La batalla de l'Ebre i la caiguda de Barcelona*, Pagés Editors, Lleida, 1999.

VALLÉS, Edmon, *Història Gràfica de la Catalunya Autònoma. La guerra (1936-1939)* Vol. II, Edicions 62, Barcelona, 1978.

VILLARROYA, Joan, *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Biblioteca Serra d'Or, Public. Abadia de Montserrat, Edició 2001.

Revistes

IDENTITATS, Revista del Museu de l'Hospitalet. Tardor 1987, nº 0

AMUNT, Organ local del PSUC i la UGT, L'Hospitalet. 26 d'abril 1937 (AML'H)

Prensa diària

La Vanguardia digital

Entrevistes i converses

TRIAS VALLS, Andreu, 11 gener 1996

ZAFON, Joan, 12 desembre 2007, 3 abril 2008 i 23 octubre 2008

PRIMO, Vicent, 4 març 2008

AGUSTINA GARCIA, Aurora, 10 juliol 2008

RIBAS, Madrona, 2 agost 2008

OLIVARES, Mercè, 13 novembre 2008

COMA, Dolors, 16 novembre 2008

Arxius

AMB Arxiu Municipal de Barcelona.

Bombers de Barcelona. Expedients d'Intervenció Tècnica de Salvament
(1937,1938,1939)

AML'H Arxiu Municipal de l'Hospitalet (Cobalt)

B A N

En Francesc Martínez Alves

Alcalde President de la Junta Municipal Agrària, d'aquesta Ciutat.

FAIG SABER:

Que són moltes les famílies que per evitar els perills del bombardeig es recullen al camp, encara que aquest estigui plantat, ocasionant perjudicis considerables a l'economia, que podrien evitar-se, si, a l'acollir-se en el mateix, hi posessin la cura necessària, que evités la destrucció de les plantacions existents en el mateix.

Com sigui que els danys que ço ocasiona són mantes vegades voluntaris, aquesta Alcaldia interessa dels seus conciutadans que al cercar acolliment al camp, ho facin en els llocs que menys perjudicis han de causar, hi que a l'ensem posin el màxim d'interès per a reduir-los.

Aquesta Alcaldia espera que la cultura i ciutadania del nostre poble farà que sigui atès aquest prec, evitant l'adopció d'altres solucions menys adequades al moment.

L'Hospitalet del Llobregat, 18 d'agost del 1937.

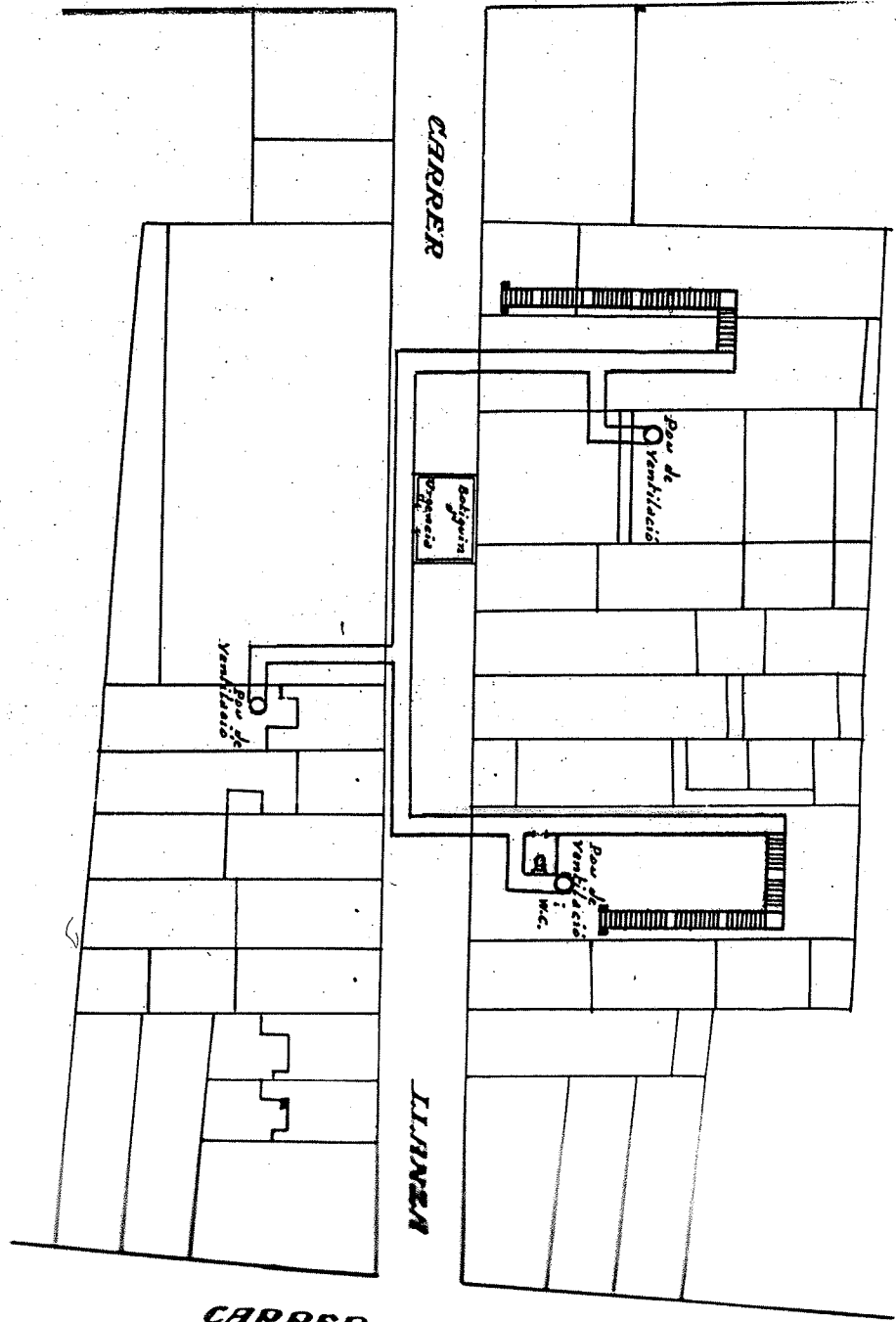
FRANCESC MARTÍNEZ.

CARRER DE PUJOS

CARRER

LINER

CARRER DE PARIS

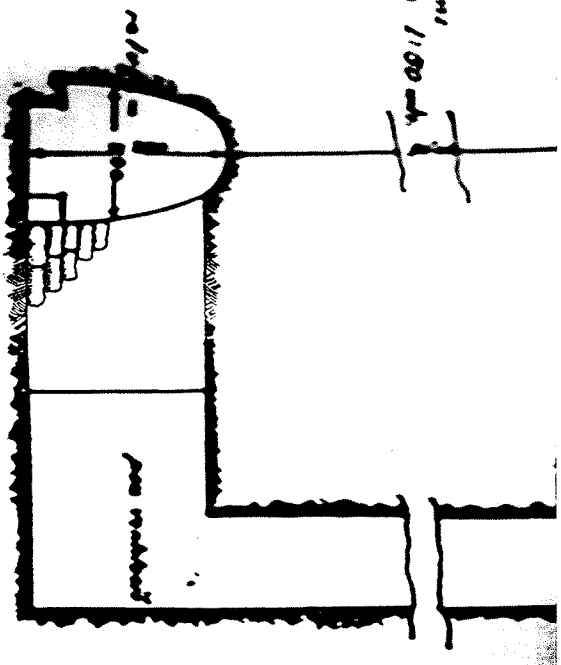
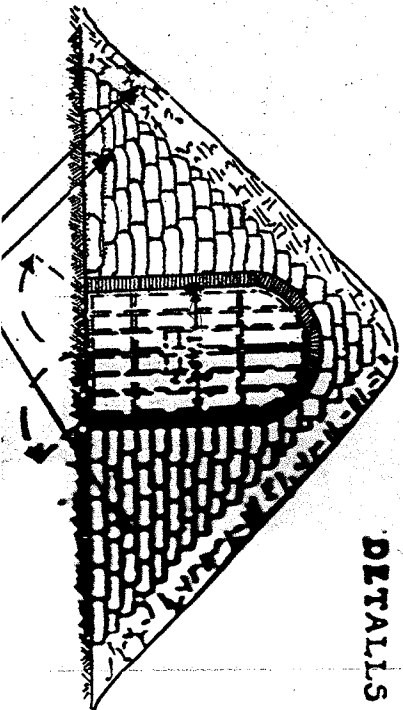
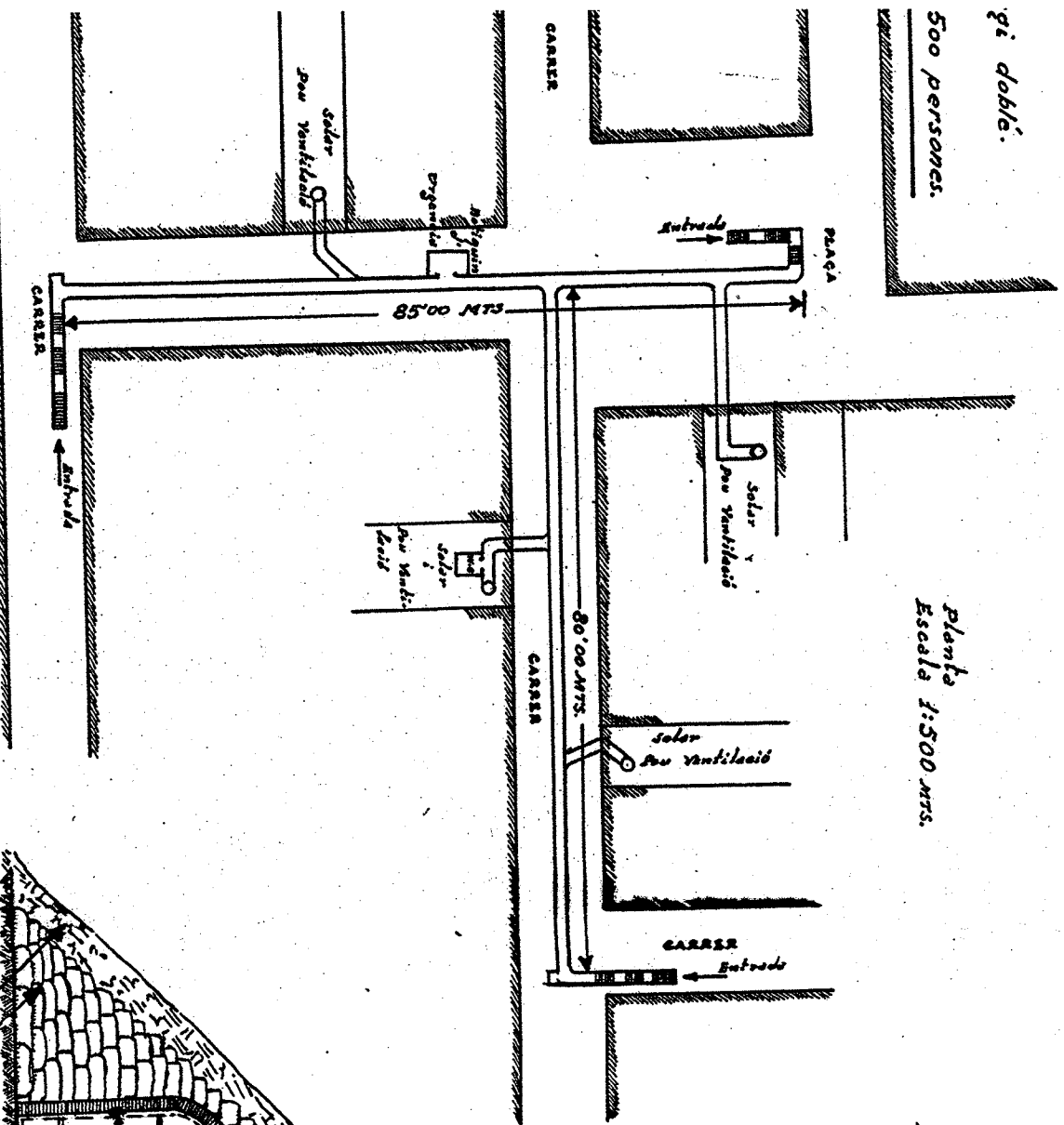

gi doble.

500 personas.

Planta 1:500 mts.

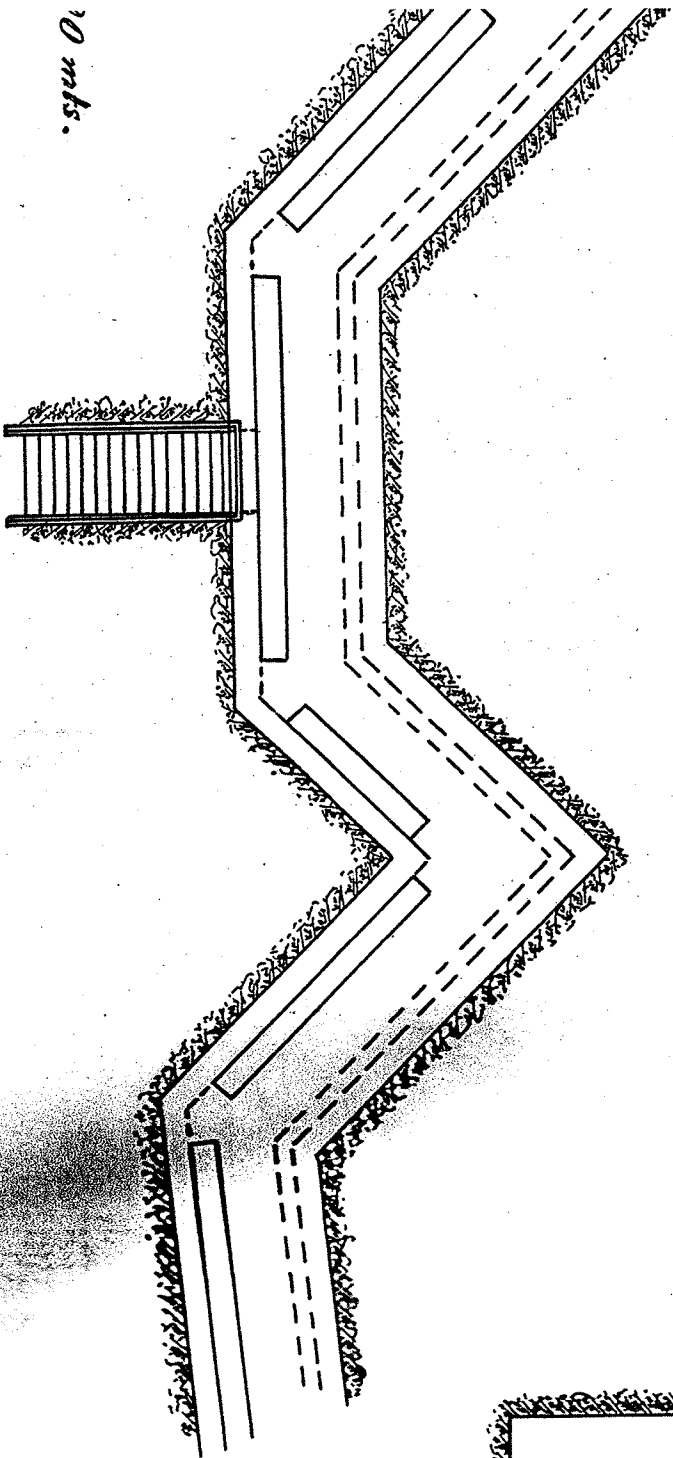
Sección 1:100 mts.

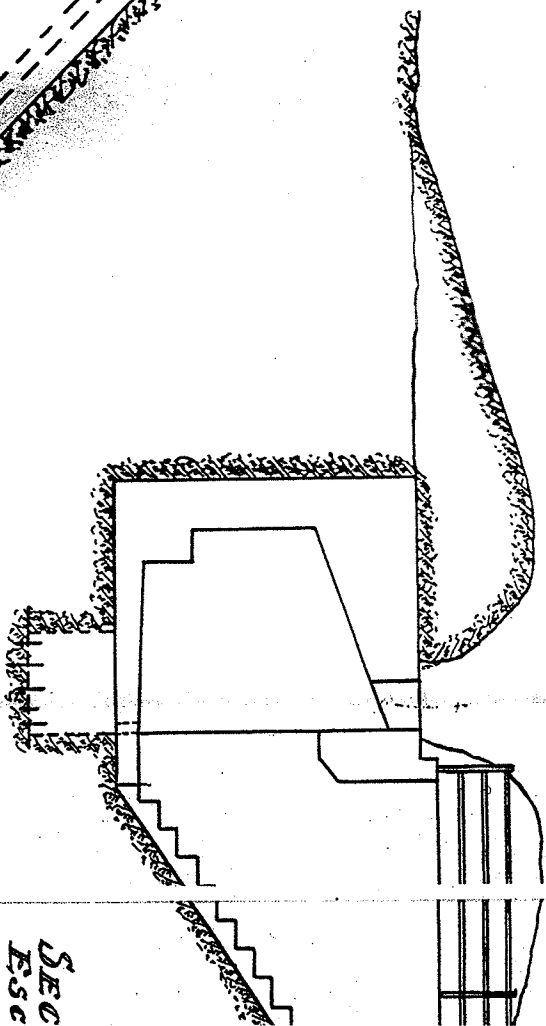
**ACUNTAMENT A L' H
JUNTA DE DEFENSA
REFUGIS**

L'Hospital de Host

LE DE TRINXERES PER JELS
 BOMBARDIEG (INDIRECTES)
 HOSPITALLET PER LLOBREGAT.

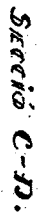

10 mts.

SEC
Esc

ESCALA
 HOSPI
 TALET
 L'INGINS
 PER II

REVENUE Maxima 300 Kgs.
CABUDA Maxima 1.000 PERSONS

PLA D'EMPLAÇAME
SITUACIO DELS REFUGI
ESCALA 1:20.00